

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV EUDOVÍTA ŠTÚRA

SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

2

ROČNÍK 35, 1984

VEDA, VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

OBSAH

Štyridsiate výročie Slovenského národného povstania	113
Ján Horecký: Kritika postpozitivistických metodológií v jazykovede	115
Klára Buzássyová: Gnozeologický a ontologický aspekt lingvistických operácií (transformácie a parafrázy)	121
Ella Sekaniňová: Metóda modelovania a komponentovej analýzy v sémantike (s aplikáciou na verba sentiendi)	134
Slavo Ondrejovič: K otázke o statuse hĺbkovej štruktúry vety	146
Ivan Masár: Obsah a forma termínu	151
Ivor Ripka: Teoretické a empirické poznanie v dialektológii	158
Milan Majtán: Integrácia vo vede a v jazyku	164

Diskusie

František Kočiš: Príčinnosť a príčinnosné príslovkové určenia (Príspevok k výkladu kauzality vsyntaxi)	170
--	-----

Rozhľady

Oľga Árochová: Vzťahy medzi jazykovými a kognitívnymi štruktúrami v ontogenéze	178
--	-----

Správy a posudky

Vedecká konferencia o teoretických otázkach marxistickej jazykovedy. J. Bosák	187
Pavilionis, R. I.: Problema smysla. J. Horecký	191
Hubík, S.: Jazyk a metafyzika. S. Ondrejovič	192
Bloom, A. H.: The linguistic shaping of thought. V. Krupa	193
Žuravlov, V. K.: Vnešnje i vnutrennje faktory jazykovej evolucii. J. Kociská	195
Onomastika jako společenská věda. M. Majtán	198
Studien zum Tschechischen, Slowakischen und Deutschen aus vergleichender Sicht. E. Schmid-tová	201
Krupa, V.—Genzor, J.—Drozdík, L.: Jazyky sveta. A. Ráčová	204

СОДЕРЖАНИЕ

Сороковая годовщина Словацкого национального восстания	113
Ян Горецкий: О неопозитивистических теориях языка	115
Клара Бузашишова: Гносеологический и онтологический аспекты лингвистических операций (трансформации и парафразы)	121
Элла Секанинова: Метод моделирования и компонентного анализа в семантике (применение его к глаголам чувства)	134
Славо Ондрейович: К вопросу о глубинной структуре предложения	146
Иван Масар: Содержание и форма термина	151
Ивор Рипка: Теоретическое и эмпирическое познание в диалектологии	158
Милан Майтан: Интеграция в науке и в языке	164

Дискуссия

Франтишек Кочиш: Причинность и обстоятельство причины (Вклад к изложению каузальности в синтаксисе)	170
---	-----

Обзор

Ольга Арохова: Связь между языковыми и когнитивными структурами в онтогенезисе	178
--	-----

Сообщения и рецензии

Научная конференция по теоретическим вопросам марксистского языкознания. Я. Босак	187
---	-----

ŠTYRIDSIATE VÝROČIE SLOVENSKEHO NÁRODNÉHO POVSTANIA

Pred desiatimi rokmi, pri tridsiatom výročí Slovenského národného povstania, sme na tomto mieste zdôraznili, že Slovenské národné povstanie má v našom kontexte tri výrazné dimenzie: slovenskú, československú a svetovú. Ukázali sme ďalej, že v zhode s týmito troma dimenziami sa rozvíja aj práca v slovenskej jazykovede: ide predovšetkým o výskum slovenského národného jazyka (v súčasnej spoločenskej i nárečovej diferenciacii), ale aj o výskum jeho historického vývinu. V centre pozornosti je aj výskum vzťahu slovenčiny k iným jazykom: u nás doma k češtine a maďarčine, smerom von najmä k ruštine, ale aj k iným slovanským i západným jazykom. Nezabúda sa ani na kontakty so svetovou jazykovedou, jej podnety sa využívajú najmä v teoretických úvahách našich jazykovedcov.

Desať rokov nie je dlhé obdobie v histórii národa ani v histórii našej jazykovedy. A predsa nemožno obísť výsledky, ku ktorým naša jazykoveda aj za toto krátke obdobie dospela. Z kolektívnych prác treba spomenúť predovšetkým dokončenie monumentálneho atlasového spracovania slovenských nárečí: vyšiel druhý a tretí diel Atlasu slovenského jazyka, štvrtý — posledný bol odovzdaný do výroby. Vyšli ukážkové zošity historického i nárečového slovníka, z ktorých je jasná koncepcná i lexikografická orientácia týchto pripravovaných kolektívnych diel. Po dokončení Veľkého rusko-slovenského slovníka vyšli prvé dva diely Veľkého slovensko-ruského slovníka. V dvoch vydaniach vyšiel Česko-slovenský slovník, spracovaný v úzkej spolupráci s českými jazykovedcami. Pred dokončením je Krátky slovník slovenského jazyka, zachytávajúci slovnú zásobu súčasnej spisovnej slovenčiny a predstavujúci závažný normatívny a kodifikačný prostriedok na spoľahlivú orientáciu v dynamicky sa rozvíjajúcej slovnej zásobe nášho súčasného spisovného jazyka. Práve v tomto slovníku sa využívajú aj výsledky teoretického skúmania problematiky spisovného jazyka a jazykovej situácie v našej vlasti. Všetky uvedené práce prispievajú k stabilizácii dvojязыkovej situácie v našej republike, založenej na leninskom riešení národnostnej politiky v socialistickej Československu.

Osobitne treba zdôrazniť úspešné úsilie o budovanie marxistickej jazykovedy. Výsledky spoločného bádania slovenských a českých jazykovedcov v tejto oblasti boli prezentované na dvoch celoštátnych konferenciách o marxistickej jazykovede.

Popri kolektívnych dielach vyšlo viacero závažných monografických prác od pracovníkov akademických i vysokoškolských pracovísk. Treba tu pripomenúť, že

dosiahnuté výsledky nie sú len plodom desaťročného obdobia. Je v nich uložená dlhá prípravná práca i výsledky výskumov z predchádzajúcich období. A mnohé výsledky sa budú realizovať v nasledujúcich obdobiach. Je to logika vedeckého výskumu: opierať sa o výsledky predchádzajúcich všetkých generácií, ale zároveň budovať východiská pre ďalší výskum. Nové podnety nám pritom dávajú výročia medzníkových udalostí v živote národa.

A to je aj zmysel veľkých historických udalostí, k akým nesporne patrí Slovenské národné povstanie: ony formujú národný život a zároveň — ako to formuloval historik V. Plevza — formujú istú logiku pre ďalší vývin spoločnosti: pre prerastanie národnej a demokratickej revolúcie do revolúcie socialistickej, pre víťazstvo nášho ľudu vo februári 1948 i pre ďalšiu socialistickú perspektívu. A znova treba súhlasiť s V. Plevzom, keď konštatuje, že v SNP „sa kládli základné piliere našej budúcnosti: silné a veľké vo svojej všeobecnej historickej platnosti, rýdzo súčasné a neustále živé vo svojom konkrétnom prejave v našom národnopolitickom prostredí“.

Keď si pripomíname štyridsiate výročie Slovenského národného povstania, nejde nám len o historickú spomienku, ale o ustavičné obnovovanie toho bojového a revolučného ducha, ktorý bol charakteristický pre všetky úvahy, plány a situácie v období SNP, ide o nadväzovanie na logiku revolúcie. Aj vo vede, teda aj v jazykovede treba „chrániť odkaz revolucionárov a budovateľov socializmu, zveľaďovať ho statočnou prácou“, ako povedal G. Husák na XVI. zjazde KSČ.

KRITIKA POSTPOZITIVISTICKÝCH METODOLÓGIÍ V JAZYKOVEDE*

JÁN HORECKÝ

Ako je známe, N. Chomský sa v začiatkoch rozvíjania svojej generatívnej gramatiky neobyčajne ostro postavil proti taxonomickej jazykovede, ktorú vyhlásil za predvedeckú, a proti nej postavil svoju generatívnu teóriu, ktorú označil za mentalistickú. Rovnako je však známe, že svojimi teoretickými i metodologickými názormi korenil v typickej americkej deskriptivistickej teórii. To sa odrazilo okrem iného aj v tom, že svoje bádanie orientoval na úlohu vysvetliť, resp. aspoň osvetliť činnosť hovoriaceho/počúvajúceho pri jazykovej komunikácii. V tomto zmysle sa N. Chomský vlastne hlási k širokému prúdu behaviorizmu.

K behaviorizmu sa hlási vlastne aj T. Winograd (1983), hoci vyhlasuje svoju teóriu jazyka za novú, komputačnú teóriu jazyka na rozdiel od prekonanej generatívnej paradigmy. Podľa T. Winograda jazyk je totiž komunikačný proces založený na istých znalostiach komunikantov. Každý komunikačný proces má splniť istý komunikačný zámer a na jeho splnenie treba využívať jednak znalosť jazyka, jednak znalosť sveta (objektívnej reality) a danej situácie. Najdôležitejšia tu je, prirodzene, znalosť jazyka a tá zahrnuje vlastnú znalosť, pravidlá, procesy a štruktúry. Vlastná znalosť obsahuje syntaktický a sémantický slovník. Treba povedať, že túto koncepciu T. Winograd podrobnejšie nerozoberá ani nezdôvodňuje; treba čakať, že to urobí v 2. diele.

Vzhľadom na tieto dve teórie je potrebné aj pri úvahách o postpozitivistických metodológiách vrátiť sa aspoň stručne k typickému predstaviteľovi lingvistického behaviorizmu, k L. Bloomfieldovi. Podľa L. Bloomfielda (1968, s. 57) jazyk je funkčná jednota skladajúca sa z veľkého počtu procesov, resp. jediný všeobiahly komplex návykov. Ako mechanista sa L. Bloomfield prejavuje, keď vysvetľuje jazykové pomenovania ako všeobecne prijaté názvy pre rozličné fyzikálne pohyby, ale zároveň preniká u neho aj mentalizmus, keď jazyk pokladá za nástroj na vyjadrovanie myšlienok, pocitov a želaní. Vo všeobecnosti označuje J. Katz (1981) bloomfieldovskú teóriu ako nominalizmus, E. Itkonen (1983) ako fyzikalizmus. Zdá sa, že Itkonenovo označenie lepšie vystihuje podstatu Bloomfieldovej teórie, podľa ktorej jazyk jestvuje síce ako nástroj na vyjadrenie pocitov, ale pritom ako

* V čísle uvereňujeme v rozšírenej podobe niektoré príspevky pracovníkov Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV z vedeckej konferencie o teoretických otázkach marxistickej jazykovedy, ktorá sa konala 21.—23. novembra 1983 v Smoleniciach; správu o konferencii prinášame na s. 187—190.

ustálená schéma gramatických a lexikálnych návykov, a to jednak v indivíduu, jednak v jazykovom kolektíve.

Chomského mentalistickú teóriu označuje J. Katz v spomenutej práci (Katz, 1981) ako konceptualizmus. E. Itkonen (1983) však správne upozorňuje, že nejde o pojmy ako základ celej teórie, ale o psychologické hľadisko, preto by bolo presnejšie zaradiť Chomského teóriu ako psychologickú, resp. túto teóriu označovať ako psychologizmus. Oprávňuje na to už sama definícia jazyka ako množiny viet, ale aj to, že N. Chomský vlastne redukuje jazyk na gramatiku a tú zase vysvetľuje ako abstraktné zariadenie na generovanie, resp. porozumenie viet. Takto však neskúma jazyk ako systém, ale ako kompetenciu hovoriaceho/počúvajúceho. Právom sa tu namieta, že Chomského hovoriaci/počúvajúci je idealizovaný, nejestvuje v jazykovom spoločenstve, lebo to sa vždy vyznačuje značnou nehomogénnosťou. Inými slovami, N. Chomský neskúma jazyk ako celok, ale iba ako procesy prebiehajúce v mozgu človeka pri jazykovom dorozumívaní, vlastne len pri porozumení štruktúry viet; nevychádza totiž zo stavebných kameňov k vete, ale z vety ako hotového útvaru a člení ju na bezprostredné zložky. T. Winograd (1983) zase skúma len procesy zachytiteľné a reprodukovateľné počítačom.

Na otázku, ako a kde jestvuje jazyk, odpovedá N. Chomský v svojich úvahách o jazyku a myslení tak, že jazyk jestvuje v špecifickej druhej substancii, kde jeho podstatou je myšlienka a slovo. Z toho vyplýva, že nejde o fyziologickú substanciu, a to je ďalší dôvod označiť Chomského teóriu ako psychologizmus. T. Winograd si otázku ontologickej povahy jazyka vôbec nekladie.

Prirodzene, jestvujú aj teórie vyslovene fyziologické. Napr. W. Chafe (1971) vymedzuje jazyk ako konfiguráciu pojmov v nervovom systéme indivídua a až pri komunikácii sa podľa neho pojmy transformujú na konkrétny zvuk. Istý fyziologizmus sa objavuje aj u I. F. Varđuľa (1977), keď stavia proti sebe mozgový jazyk a akustický jazyk. Je to skoro paralela s Chafovou dvojicou pojem — zvuk. O mozgovom jazyku hovorí preto, že jazyk reprezentujú tzv. jazykové referenty, ktoré jestvujú v mozgu, ale práve len vo chvíli, keď sa o nich hovorí, resp. keď sa realizujú jazykovými výrazmi. Kde jestvujú tieto výrazy, o tom I. F. Varđuľ neuvažuje.

Výrazné stopy psychologizmu sú aj v teórii E. Paulinyho (1981) o psychickom obsahu výpovede a o jeho formovaní do explicitnej podoby mentálnej výpovede pri komunikácii.

Proti všetkým uvedeným teóriám, ktoré sa orientujú na skúmanie jazyka ako procesu prebiehajúceho pri komunikácii, teda skúmajú jazykové správanie, možno postaviť teóriu J. K a t z a (1981), založenú na skúmaní jazyka ako bytia. Pretože však ide o bytie nie reálne, ale abstraktné, právom označuje E. Itkonen (1983) túto teóriu ako konceptualizmus. Podľa J. Katza totiž jazyk je matematická entita, jazykové objekty sú také abstraktné ako logické alebo matematické objekty. To okrem iného znamená, že nejestvujú v čase a priestore, sú atemporálne a aspaciálne. Pretože

v tomto zmysle nevstupujú do kauzálnych vzťahov, právom nastoľuje E. Itkonen otázku, ako ich poznávame. J. Katz má tu riešenie, ktorým sa len potvrdzuje konceptualistické chápanie; hovorí, že poznávame len interné (psychologické) reprezentácie, ktoré sa približne zhodujú s abstraktnými objektmi. Je tu zrejmy ohlas Platónovej teórie o ideách a možnosti ich vnímania zmyslami. Platón totiž hovorí, že veci vnímané zmyslami existujú len potiaľ, pokiaľ majú nejakú účasť (methexis, koinónia) na svojich vzoroch, ideách. Ale idey ako pravzory (paradeigmata) jednotlivín existujú od vekov, samy osebe, resp. pre seba. Takéto chápanie u J. Katza potvrdzuje i jeho predstava o jazykových zmenách. Tak ako u Platóna aj podľa J. Katza od nepamäti jestvuje množstvo ideí a jazyk vyberá z nich v istom období tie, v inom období iné z nich. Teda nič sa vlastne nemení, rozhoduje výber z jestvujúcich javov. Spomenutá spoluúčasť je možná len preto, že podľa J. Katza máme vrodenu ideu abstraktného objektu, ale aj vrodenu vzťah poznania tohto objektu.

Na jednostrannosť behavioristického, ale aj konceptuálneho chápania jazyka upozorňujú aj niektoré idealistické koncepcie jazyka. Napr. v hermeneutike (Apel, 1967) sa zdôrazňuje, že jazyk je forma bytia i správania v istom prostredí. Pritom však je predsa len istou transcendentnou veličinou, ktorá je vlastne podmienkou pre možnosť a uplatnenie dorozumievania aj sebaopoznávania (teda nielen dorozumievania!). Pritom podľa teórie hermeneutiky jazyk jestvuje v podobe istých pravidiel hry. Je známe, že jazyk ako hru chápal už L. Wittgenstein. V hermeneutike sa však na rozdiel od L. Wittgensteina pravidlá hry podávajú sústavnejšie, pracuje sa so systémom pravidiel, teda podobne ako u N. Chomského, len tu nie sú pravidlá do takej miery formalizované. Pritom podobne ako pravidlá hry aj pravidlá jazyka a teda i sám jazyk jestvuje v tzv. argumentatívnom spoločenstve.

Dichotómia bytie—správanie je základnou otázkou aj v iných novších jazykových koncepciách. Tak v pragmalingvistike, resp. v teórii rečových aktov sa neskúma natoľko bytie jazyka (čo je jazyk), ale prevažne správanie, resp. pôsobenie jazyka, ako vidieť napr. z rozlišovania ilokučného a perlokučného aktu.

V štrukturalizme sa už od čias F. de Saussura kladie dôraz na objekt, odhliada sa od fungovania systému. Aj v Hjelmslevovej definícii jazyka ako systému znakov a figúr sa odráža Saussurova téza, že jazyk je vlastne konštrukt bádateľa (c'est le point de vue qui crée l'object).

Podnety klasického štrukturalizmu sa využívajú v teóriách novších francúzskych štrukturalistov, ktorí však neskúmajú jazyk vo vlastnom zmysle, ale skôr hovorenie (discours). Podľa Léviho-Straussa jazyk je základným prostriedkom, modelom a najdokonalejším prostriedkom kultúry. Podľa J. Lacana je jazyk základným prostriedkom na fixovanie konceptov pri bádateľskej práci, ale aj výsledkom poznávacej činnosti vedomia. J. Lacan však spája jazyk nie so systémom a vedomím, lež s podvedomím (podvedomie je vraj štruktúrované ako jazyk). Aj tu však ide skôr o hovorenie, diskurz než o jazyk ako systém znakov. Podobne aj M.

Foucault skúma rečové fakty (faits discursifs). Pri ich analýze nehľadá abstraktné gramatické pravidlá, ale skúma, prečo sa daná výpoveď objavuje na danom mieste a v danom čase. Takisto J. Derrida a J. Kristeva skúmajú skôr otázky všeobecnej semiotiky než problematiku vlastného jazyka.

Podrobne analyzuje názory týchto francúzskych štrukturalistov N. S. Avtonomova (1977). Správne konštatuje, že francúzskym štrukturalistom nejde o odhalenie úlohy prirodzeného jazyka pri formovaní iných jazykov alebo kódov kultúry, ani o prenášanie jazykovednej metodológie do iných oblastí humanitných výskumov. Sústreďujú sa skôr na úsilie objaviť útvar, ktorý možno označiť ako pred-jazyk a ktorý funguje ako základná vrstva diskurzívnosti (hovorenia, používania jazyka). Jazyk sa tak chápe nie ako kód, ani nie ako produkt ľudskej činnosti, ale ako východisko pre možnosť racionalizovať a usporiadať znalosti o istej oblasti, najmä kultúrnej, resp. humanitnej.

Funkcionalizmus všetkých denominácií, ale najmä vyhranený funkcionalizmus v koncepcii A. Martineta (Mulder, 1975) kladie viac dôraz na správanie, lebo skúma komunikatívny aspekt rečových javov. Pre jazykovedca nie je dôležitá bádateľova intuícia o jazykových javoch, ale to, čo je relevantné pre komunikáciu pomocou jazykových javov. Z toho vyplýva, že kritériom pre posudzovanie jazykovej skutočnosti je funkcia. Je známe, že na rozdiel od iných komunikačných systémov sa ako výrazná črta jazyka uznáva dvojaká artikulácia. Z dôrazu na komunikáciu vyplýva, že martinetovský funkcionalizmus si nekladie otázku, čo je jazyk a kde jestvuje jazyk, vystačí s odpoveďou na otázku ako funguje.

Opačným smerom ide systémová koncepcia jazyka, v ktorej sa zdôrazňuje, že každý prvok jazyka je v plnej miere determinovaný miestom v systéme, resp. v štruktúre. Pri dôraze na systémovú determináciu javov sa však vlastne stotožňuje systém a štruktúra a to má niekedy dôsledky aj pre posudzovanie jazykovej normy a jazykového úzu, vlastne pre fungovanie systému: za správne sa pokladajú len jazykové prostriedky vyhovujúce systému.

V štruktúrno-funkčnej koncepcii jazyka sa berie do úvahy aj systémový charakter jazyka aj jeho fungovanie. Podľa tejto koncepcie jazyk je zložitý systém, pričom sa chápe ako množina elementov so špecifickou štruktúrou a funkciou, štruktúra je spôsob vzájomnej súvislosti elementov, pre konkrétny systém invariantný, a funkcia je vzájomné pôsobenie elementov systému s elementmi iného systému, resp. s okolím (Hasanov, 1977). Z týchto vymedzení vyplýva, že každý systém zložitého systému má svoju štruktúru i funkciu, zložitý systém má tiež svoju štruktúru a funkciu. Teda vo všetkých prípadoch sa berie do úvahy bytie i správanie systému.

Na otázku, čo je jazyk, je teda odpoveď: elementy systémov, systémy, zložitý systém. Tieto elementy jestvujú ako odraz objektívnej reality a vzťahov v nej (ako), a to v spoločnosti a súčasne aj v jednotlivcoch ako členoch tejto spoločnosti (kde).

Z načrtnutých charakteristík základných koncepcií jazyka budovaných na neopozitivistických princípoch zreteľne vidieť, že neopozitivistická filozofia nedáva dosta-

točnú odpoveď na základné ontologické otázky jazyka (čo je jazyk, ako a kde jestvuje), a to aj preto, že berie do úvahy len jednu zo základných charakteristík jazyka, totiž alebo len bytie, alebo len správanie. Systémovo-štruktúrna koncepcia jazyka, založená na marxistickom chápaní systému, štruktúry a funkcie, je schopná dať na pertraktované otázky uspokojivú odpoveď.

*Jazykovedný ústav L. Štúra SAV
Bratislava, Nálepková 26*

Bibliografia

- APEL, K. O.: Analytic philosophy of language and the Geisteswissenschaft. Foundations of language. Suppl. Serie, Vol. 4. Dordrecht, D. Reidel 1967. 63 s.
- AVTONOMOVA, N. S.: Filosofskije problemy strukturnogo analiza v gumanitarnych naukach. Moskva, Nauka 1977. 271 s.
- BLOOMFIELD, L.: Language. Ruský preklad: Jazyk. Moskva, Progress 1968. 607 s.
- HASANOV, M.: Struktura i funkcija v sisteme kategorij materialističeskoj dialektiki. Taškent — Uzbekistan 1981. 246 s.
- HORECKÝ, J.: Hermeneutická metóda a jej uplatnenie v jazykovede. Jazykovedný časopis, 33, 1982, s. 172—180.
- CHAFE, W. L.: Meaning and the structure of language. Chicago, Chicago University Press 1971. 360 s.
- ITKONEN, E. (rec.): J. Katz, Language and other abstract objects. Oxford, B. Blackwell 1981. 251 s. In: Lingua, 60, 1983, s. 238—244.
- KATZ, J.: Language and other abstract objects. Oxford, B. Blackwell 1981. 251 s.
- MULDER, J. W.: Linguistic theory, linguistic description, and the speech phenomena. Linguistique, 11, 1975, s. 87—104.
- PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 322 s.
- VARDUL, I. F.: Osnovy opisatel'noj lingvistiki. Moskva, Nauka 1977. 351 s.
- WINOGRAD, T.: Language as a cognitive process. I. Reading, M. A., Addison — Wesley 1983. 608 s.

О НЕОПОЗИТИВИСТИЧЕСКИХ ТЕОРИЯХ ЯЗЫКА

Резюме

В статье дается короткая характеристика основных концепций языка построенных на неопозитивистических принципах. Речь идет о бихевиористических концепциях Н. Хомского, Т. Винограда и о платонической концепции Дж. Катца. Односторонность этих концепций подчеркнута также в идеалистической герменевтической теории языка, а также в функционалистической теории А. Мартинета.

Из описаний этих характеристик вытекает, что неопозитивистическая основа не в состоянии объяснить основные онтологические проблемы языка, потому что она учитывает только бихевиористическую основу языковой коммуникации. Вопрос, что такое язык, как и где он существует, возможно решать с удачей только на основе марксистской концепции, причем, главным образом, на основе марксистской концепции системы, структуры и функции.

CRITICAL REMARKS ON THE NEOPOSITIVIST THEORIES OF LANGUAGE

Summary

The paper presents a brief characteristics of the principal conceptions of language that are built upon the principles of neopositivist philosophical background: the behavioristic conception of N. Chomsky and T. Winograd and also the conceptualistic, Platonic conception of J. Katz. The onesided orientation

of these theories is pointed out also by some idealistic conceptions of language, e. g. by the hermeneutic theory, some structuralistic theories and also by the functionalist views of A. Martinet.

It is obvious from these characteristics that the neopositivist background is insufficient for explaining the principal ontological problems of language because only the existence or the behavioral background of linguistic communication is taken into consideration. The question what is language, and how and where it exists can be solved only on the basis of the marxist conception of language, namely within the conception of system, structure and function.

GNOZEOLOGICKÝ A ONTOLOGICKÝ ASPEKT LINGVISTICKÝCH OPERÁCIÍ (TRANSFORMÁCIE A PARAFRÁZY)

KLÁRA BUŽÁSSYOVÁ

Téma tohto príspevku je zložitá a mnohoaspektová. Vzhľadom na jej náročnosť je náš príspevok skôr úvahou o niekoľkých problémoch, ktoré sa vynárajú v súvislosti s danou témou, ako pokusom o ich možné riešenie.

I. Transformácie sú lingvistické operácie, pri ktorých výrazne vystupuje do popredia ich poznávací stránka. Zjednodušene povedané sú prostriedkom slúžiacim hlbšiemu poznávaniu významu (zmyslu) výrazov na základe skúmania možných synonymických obmien. Táto poznávací úloha je prítomná pri uplatňovaní transformácií lingvistami rozličných smerov, či už transformáciu chápeme ako metodický postup pri zisťovaní funkčnej ekvivalencie reálnych vetných štruktúr, alebo ako operáciu, na základe ktorej dostávame (povrchové) vetné štruktúry z hĺbkových štruktúr ako objektov elementárnejšej povahy. (Zasvätený prehľad a analýzu rozličných chápaní pojmu transformácie možno nájsť v rámci rozboru názorov na vzťah syntaxe a sémantiky v práci R. Zimka, 1980.)

Termín transformácia sa v lingvistike nepoužíva vždy jednoznačne, prinajmenšom treba rátať s týmito významami: 1. Transformácia ako operácia aj ako proces pretvorenia S na S' , ktorej cieľom je získať jednu formu z druhej; najbližšie synonymum je tu transformačné pravidlo, resp. sa hovorí, že transformačné pravidlo zahŕňa isté operácie (permutáciu, vkladanie, elidovanie); 2. Transformácia ako synonymum transformačného vzťahu, napr. vzťah medzi kladnou a zápornou vetou sa chápe (resp. chápal) ako vzťah transformácie; 3. Transformáciou sa niekedy nazýva aj výsledok transformácie ako procesu pretvorenia, t. j. transformovaná veta, transformát, napr. demiaktívna transformácia a pod.

Súvislosť transformácií s poznávaním jazykových jednotiek, predovšetkým syntaktických konštrukcií, veľmi jasne vyjadruje J. V. Padučevová (1974, s. 12), keď poukazuje na to, že pravidlá výkladu, explikácie zmyslu syntaktických konštrukcií sú operáciou pôsobiacou práve v opačnom smere, teda obrátenou voči transformáciám. Kým pravidlá výkladu umožňujú zameniť danú konštrukciu za druhú s explicitnejším vzťahom medzi formou a zmyslom, transformácia v transformačnej gramatike je spravidla redukciou, pravidlom „sviortky“ alebo zavedenia konštrukcie, t. j. pravidlom zámeny výkladu konštrukcie za samu konštrukciu. J. V. Padučevová používa termín transformácia iba ako synonymum termínu redukcia, nie ako pretvorenie (preobrazovanie).

Gnozeologický status transformácií je zrejmý aj z toho, že sú to javy, s ktorými sa stretáme v lingvistických opisoch, nie v bežnom jazyku, nepatria teda k jazykovým javom (faktom) prístupným priamemu pozorovaniu. Na túto okolnosť poukazuje napr. J. S. Stepanov (1981, s. 218): „... je prirodzené, že operáciu takéhoto druhu nachádzame v logických a lingvistických prácach, ale je málo pravdepodobná a skutočne sa aj zriedka vyskytuje v ústach hovoriaceho.“

Ak prihliadame na diferencované chápanie odrazu, ako ho podávajú W. Lorenz—G. Wotjak (1977), zaradili by sme transformácie, resp. ich isté zložky predovšetkým do sféry vedeckého odrazu. Túto oblasť W. Lorenz a G. Wotjak charakterizujú ako takú, kde možno rozlišovať „myšlienkové stupne“, ktoré majú k objektívnej skutočnosti rozdielny vzťah. V aplikácii na náš objekt skúmania a pri úvahách o ontologickom a gnozeologickom statuse transformácií to znamená uvažovať o tom, čo transformácia ako lingvistická operácia odráža z jazykových faktov a v akých situáciách sa s ňou stretávame. Zároveň to znamená uvedomiť si na jednej strane, že lingvistické poznanie ako vedecké poznanie sa nemôže zakladať iba na poznaní javov prístupných priamemu pozorovaniu, teda uvedomiť si právo a i nevyhnutnosť pracovať aj s konštruktmi, idealizáciami objektu, ktoré nie sú bezprostredne a jednoznačne vyvoditeľné z empirických faktov, ale sú skonštruované na základe istých hypotéz. Na druhej strane si treba uvedomiť aj závažnosť tých lingvistických opisov, ktoré majú oporu v empirických faktoch.

Transformácie sú javy, pri ktorých prichádzame do styku s konštruktovými aj reálnymi prvkami v jazyku. V tomto príspevku nám ide práve o vyzdvihnutie tejto polarít.

Otázka, čo transformácia odráža z jazykových faktov, je vlastne inými slovami formulovaná otázka, či transformačná generatívna gramatika (ďalej TGG) ako lingvistická teória má alebo má mať za cieľ opis kompetencie, lingvistické poznanie ideálneho hovoriaceho/poslucháča v celkom homogénnom spoločenstve, jeho znalosť ovládania jazyka, ako sa domnieva N. Chomský (1965), alebo či sa touto gramatikou modeluje aj performancia, používanie jazyka v skutočnom prehovore, teda v komunikačnom procese.

Zaujímavú, hoci nejednoznačnú odpoveď na otázku, čo opisuje TGG, a teda aj na otázku, kde sa operuje s transformáciami, poskytuje využitie TGG v psycholingvistických experimentoch. I. Taylor (1976) uvádza a komentuje celý rad experimentov, ktorých autori napriek výslovnému ubezpečovaniu Chomského, že TGG nie je gramatickým opisom, ktorý modeluje správanie sa hovoriaceho a poslucháča v komunikácii, vychádzali z názoru, že TGG opisuje performanciu. (Na nebezpečenstvo zamieňania lingvistických operácií s operáciami prebiehajúcimi u hovoriaceho upozorňuje aj P. Novák, 1983.) Spomínanými experimentmi sa testovali napríklad takéto otázky: Ako sa frázová štruktúra odráža v reči? Sú jadrové vety psychologicky základné, ako to implikuje ich ústredné postavenie v lingvistickej teórii? Odrážajú sa transformačné súvislosti (a transformačné zložitosti) v tvorení viet, sú

transformačné pravidlá relevantné pre realizáciu reči? Napríklad pri testovaní rýchlosti porozumenia viet podľa toho, či to boli vety, kde objekt mohol byť aj subjektom, teda vety reverzibilné syntakticky aj sémanticky (ang. *Brother hated the sister.*), prípadne reverzibilné iba syntakticky, ale nie sémanticky (*The girl is watering the flower.*) sa ukázalo, že keď sa vety formulovali nereverzibilne, pasívnym vetám sa dalo rovnako ľahko porozumieť ako aktívnym. Experiment ukázal, že ľudia nepotrebujú vždy uskutočniť transformačnú analýzu, aby pochopili význam pasívnej vety. Pasívna transformácia zaberá osobitne vymedzený čas iba vtedy, keď chýba jasný sémantický kľúč. Ďalej sa ukázalo, že transformačne zložitejšie vety môžu byť povrchovo jednoduchšie a v rečovej praxi viac používané, a vtedy sa tvoria ľahšie ako transformačne jednoduchšie vety. Po zhodnotení rozličných druhov psycholingvistických experimentov dospieva psycholingvista I. Taylor ku konečnému záveru, že úlohou gramatiky, vrátane TGG, nie je opisovať performanciu, teda komunikačný proces.

Spomenuli sme tieto psycholingvistické experimenty preto, že aj výsledky psycholingvistických výskumov potvrdzujú lingvistami všeobecne uznávanú nevyhnutnosť rozlišovať jazyk ako langue, abstraktný nadindividuálny systém prostriedkov jestvujúci v spoločenskom vedomí istého jazykového spoločenstva, ktorý musí rešpektovať každý používateľ daného jazyka, a na druhej strane reč (parole) alebo performanciu ako konkrétnu realizáciu tohto systému pri dorozumievaní individuálnych hovoriacich v komunikačnom procese. Ak uznávame tézu, že ontologický a gnozeologický aspekt skúmaných objektov pôsobí v jednote, pričom teoretickým základom tohto zjednocovania je materialistická dialektika (Černík—Farkašová—Viceník, 1980, s. 16), vyplýva z toho, že v každom zo spomínaných fenoménov — v jazykovom systéme aj v jeho rečovej realizácii — sú entity súčasne ontologickej i gnozeologickej povahy. V aplikácii na také vedecké pojmy ako transformácia to značí, že transformácie sú nielen lingvistickými, ale aj jazykovými pojmami, majú svoje náprotivky v jazykovej realite, a to aj ako systémové jazykové objekty, transformy, aj ako objekty v realizácii systému, hoci sa v oboch týchto oblastiach uplatňujú v nerovnakej miere.

Ontologický aspekt transformácií ako objektu jazykového systému sa v lingvistike nechápe jednoznačne. Obmedzíme sa tu iba na konštatovanie dvoch základných chápaní: 1. transformácia ako vzťah medzi dvoma reálnymi vetami jazyka (u nás napr. Kubík, 1977); 2. transformácia ako pretvorenie uvádzajúce do vzťahu reálnu povrchovú vetu s hĺbkovou štruktúrou ako abstraktnou (hypotetickou) opisnou reprezentáciou, ktorá má iba medzi synonymnými vetami skúmanej vety bezprostredný náprotivok (chápanie E. V. Padučevovej, 1974, s. 29, s ktorým sa stotožňuje R. Růžička, 1980, s. 13). Nazdávame sa, že tieto dve rozdielne stanoviská nie sú v skutočnosti také diametrálne odlišné; majú spoločné to, že v oboch prípadoch sa pomocou transformácie odhaľuje vzťah ekvivalencie. R. Růžička k pojmom transformácia, pretvorenie (Umformung) poznamenáva, že sú to vlastne obrazné

výrazy, operatívne metafory pre tie vzťahy, ktoré zásadne chápeme ako ekvivalentné. Konštatuje, že aj keď pri niektorých dvojiciach viet nemáme dost presvedčivé dôvody pre výber jednej z nich ako syntakticky elementárnejšej, syntaktické odôvodnenie transformácie, ktorá uvádza tieto vety do vzťahu, nemusí tým byť spochybnené (porov. vety *John is easy to please/it is easy to please John.*).

O dialektickom prekonávaní protikladnosti transformácií v jazyku ako systéme a transformácií v reči ako realizácii tohto systému svedčí podľa nášho názoru to, že v priebehu vývoja transformačnej gramatiky a vôbec uplatňovania transformačných postupov pri poznávaní syntaktických a sémantických vlastností rozličných jazykových štruktúr sa postoj lingvistov k zachovávaniu a nezachovávaniu významu pri transformáciách začal do značnej miery spájať so zohľadňovaním komunikačného aspektu. Domnievame sa pritom, že poznávacia úloha, „akčný rádius“ transformácií závisí vo veľkej miere práve od toho, do akej miery sa rešpektuje podmienka, že (syntaktické) transformácie majú zachovávať význam. V postoji k tejto otázke možno vidieť istý špirálovitý vývoj. Od nediferencovaného prisilného tvrdenia, že význam viet spätých vzťahom transformácie ostáva nezmenený, cez pomerne všeobecne formulované spresnenie, že ide o totožný denotatívny význam, vo vetách ostáva tá istá lexikálno-sémantická báza, ale mení sa signifikatívny význam, komunikatívna alebo štylistická hodnota, až po súčasné jemné diferencovanie na viacero typov transformačných pravidiel. Uvádzajú sa tu napr. transformačné pravidlá, ktoré neovplyvňujú význam; triedy pravidiel, ktoré menia význam za istých podmienok (napr. keď sa aplikujú na vetnú štruktúru s kvantifikátormi *mnoho*, *málo* a *pod.*); triedy významov, ktoré môžu byť zmenené pri použití transformačných pravidiel; triedy transformačných pravidiel, ktoré implikujú iné komunikatívne zdôraznenie ako východisková vetná štruktúra atď. Získali sa presnejšie poznatky aj o pôsobnosti záporovej transformácie (Růžička, 1980, s. 16). V tejto súvislosti možno pripomenúť stanovisko tých bádateľov, ktorí po B. ParTEEovej-Hallovej (1976) zdôrazňujú, že v porovnaní s hypotézou o zachovaní významu pri transformáciách opačná hypotéza, že pri transformáciách sa význam mení, je menej zaujímavá a produktívna, môže viesť k strate pojmu transformácia (Růžička, op. cit. s. 15); hlavná otázka, ktorú treba riešiť, je otázka, aké významové aspekty viet môžu byť zakotvené v syntaktickej hĺbkovej štruktúre a s ktorými danosťami významovej štruktúry výpovedí sú späté isté transformačné obmeny (Pasch—Zimmermann, 1983, s. 279).

Ak máme na mysli transformácie ako ontologické objekty v reči ako v realizácii jazykového systému v komunikácii, možno spomenúť aspoň tri oblasti ich uplatňovania:

1. Oblasť prekladu do iného jazyka; prekladateľ si musí byť vedomý relevantných rozdielov pri preferencii istých transformov vo východiskovom a cieľovom jazyku.
2. Transformácie sa využívajú pri štylizácii textov, ako aj v redakčnej praxi. Tu má svoje miesto napr. zmena aktívnej konštrukcie na pasívnu, keď aktívna konštruk-

cia pre reverzibilnosť subjektu a objektu, resp. agensa a paciensa by bola pre nejednoznačnosť menej zrozumiteľná. V slovenčine sa takáto situácia vyskytuje zriedkavejšie ako v angličtine; je možná, keď aktantmi deja sú neživotné substantíva, pri skloňovaní ktorých formálne splýva nominatív a akuzatív. Napr.: *V kontexte kvantitatívny význam abstrákt na -osť signalizuje spájateľnosť s parametrickými adjektívami* → *V kontexte je kvantitatívny význam abstrákt na -osť signalizovaný spájateľnosťou s parametrickými adjektívami* (príklad je z našej vlastnej praxe, vetu sme transformáciou preštylizovali po upozornení recenzenta na jej nejasnosť). Na súvislosť transformácií so štylistikou poukázali už I. I. Revzin — V. J. Rozenecvejg (1964, s. 96); transformáciu charakterizujú ako vnútrojazykový preklad a poukazujú na rozličnú mieru využívania istých transformácií v jednotlivých funkčných štýloch. Gnozeologický aspekt transformácií sa v oblasti prekladu a pri štylizácii textov prejavuje v tom, že tieto oblasti predstavujú konečné ohnivko v štruktúre poznávacej činnosti — uvedenie poznatkov do praxe.

3. Napokon ide o prípady niektorých tzv. „notorických“, opakovaných chýb v používaní istých syntaktických konštrukcií, ktoré si možno najľahšie vysvetliť tým, že vo vedomí hovoriaceho prebehne transformácia, ktorej stopou je práve konštrukcia kvalifikovaná niektorými lingvistami ako nenormatívna (chybná z hľadiska gramatickej alebo štylistickej normy). Napríklad v češtine aj v slovenčine sa infinitív *byť* v spojení s polosponovými slovesami *zdať sa*, *ukazovať sa*, *vidieť sa* atď. v konštrukciách typu

Obec sa mi zdal (byť) chorý.

Svet sa mu zdal (byť) krajší.

Úroda sa ukazuje (byť) dobrá.

kvalifikuje ako nenáležitý, nadbytočný. Porov. pri hesle *zdať se* príklad *Otec se mi zdá nemocný*, nespr. *být nemocný* (Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 1978, s. 703); aj F. Kočiš: *Nenáležitá konštrukcia so slovesom byť* (Nedeľná Pravda 28. 11. 1980). Nazdávame sa, že častý výskyt infinitívu slovesa *byť* v týchto konštrukciách je dôsledok toho, že hovoriaci si uvedomuje transformačnú súvislosť spomínanej konštrukcie s príslušnou podkladovou (bázovou) štruktúrou:

Zdalo sa mi, že otec je chorý.

Zdalo sa mu, že svet je krajší.

Ukazuje sa, že úroda je/bude dobrá.

t. j. vo vedomí hovoriaceho prebehne transformácia s povyšovaním subjektu (subject raising, Hebung), stopou po jej uskutočnení je infinitív *byť* vo výslednej vete, ktorý koreluje (dostal sa do vety na základe korelácie) s finitným tvarom slovesa *byť* v podkladovej štruktúre.

Transformácie v spomenutých prípadoch (okrem tretieho, ktorý je zatiaľ hypotetický) sú nielen ontologickými objektmi v tom zmysle, že sú objektívnymi danosťami, ale ontologický aspekt sa tu spája s gnozeologickým, s gnozeologickou funkciou. Alebo v tom zmysle, že uplatnenie transformácie predpokladá a aj odráža isté

poznanie, poznatky o príslušných jazykových objektoch (ako v prípade prekladu), alebo transformácie slúžia lepšiemu poznaniu, porozumeniu komunikovaného obsahu (ako v ostatných dvoch prípadoch).

Časť nášho príspevku o transformáciách možno zhrnúť do týchto bodov: 1. Treba odlišovať lingvistické operácie od operácií, procedúr vykonávaných hovoriacimi. 2. Zároveň je však užitočné zamýšľať sa aj nad tým, kedy sa lingvista viac približuje pozícii hovoriaceho a kedy menej. 3. O prekonávaní protikladnosti transformácií v jazyku ako systéme, v langue, a transformácií v reči ako realizácii tohto systému svedčí to, že v priebehu vývoja transformačnej gramatiky sa pri uplatňovaní transformačných postupov začal stále viac zohľadňovať komunikačný aspekt.

II. Veľmi rozšírenou operáciou, pri ktorej takisto ako pri transformáciách vystupuje do popredia jej gnozeologický charakter, je v lingvistike aj parafráza. Parafrázy sa bohato využívajú v tvorení slov pri analýze odvodených a zložených slov, najmä ich sémantickej stránky, parafrázovanie má významnú úlohu aj pri overovaní významu rozličných syntaktických konštrukcií i vetných štruktúr.

Parafrázy ako pretvorenia výrazov a konštrukcií sú rozsahovo širším pojmom ako transformácie, ale stýkajú sa s týmto pojmom najmä tým, že súvisia so synonymiou. Niekedy sa parafrázy pokladajú za nadradený pojem, resp. sčasti sa prekrývajúci s transformáciami. Napr. J. Horecký (1981, s. 6) pri výklade o slovtvornej parafráze poznamenáva, že by bolo predčasné formulovať všeobecnú a jednoznačnú definíciu parafrázy napriek jej častému využívaniu či už v podobe harrisovských transformácií, či v podobe opisov a substitúcií. Preto len predbežne konštatuje, že parafráza je taká konštrukcia, ktorou sa inými slovami, ale so zachovaním obsahových súvislostí s opisovanou konštrukciou opisuje význam, inými prvkami vyjadruje obsah opisovaného prvku alebo konštrukcie. Táto definícia odráža explikačnú, výkladovú funkciu parafráz, predovšetkým slovtvorných, o ktorých sa ďalej zmienime podrobnejšie. Predbežne iba poznamenávame, že výsledkom Horeckého štúdie je záver, že medzi derivátom a slovtvornou parafrázou nie je vzťah synonymie, lež tolerancie, pri ktorej možno do istej miery kvantifikovať sémantickú podobnosť medzi derivátom a parafrázou, a pritom sa tu nevyžaduje požiadavka tranzitívnosti (op. cit. s. 10).

O synonymickom vzťahu sa najčastejšie hovorí pri parafrázovaní viet. Parafrázami sa napr. v najnovšej nemeckej gramatike (*Grundzüge einer deutschen Grammatik*, 1981, s. 114) označujú synonymické obmeny dvoch alebo viacerých viet, obmeny, ktoré nemenia význam viet. Aj z taxonomickej pozície sa uznáva tesná súvislosť parafrázovania a synonymie. Keďže najbežnejším typom synonymie je synonymia podľa zmyslu alebo signifikátu, v širšom zmysle ľubovoľná skupina synonym je podľa J. S. Stepanova súčasne aj skupinou parafráz. Autor však prijíma vo svojej práci užšie chápanie parafráz. Pod parafrázou chápe také synonymické vzťahy dvoch jednotiek, ktoré vznikajú prostredníctvom celej výpovede (Stepanov, 1981, s. 202). Na rozdiel od syntaktických transformácií, pri ktorých sa zachovávajú príslušné

lexémy, o parafrázach je podľa J. S. Stepanova vhodné hovoriť vtedy, keď sa v procese pretvorenia viet zavádzajú nové lexémy. Napr. *Les šumit — Les proizvodit šum*. Pojmové vymedzenie parafráz však podľa nášho názoru závisí celkom od toho, ako prísne a presne sa určuje vzťah synonymity. Napr. skupina algebraickej lingvistiky (P. Sgall a kolektív) pracuje s prísnymi (silnými) podmienkami synonymie. Preto nutnou podmienkou parafrázovania okrem iných podmienok je zachovanie lexikálnych jednotiek vo vetách, ktoré spĺňajú kritériá synonymity, a teda sú navzájom vo vzťahu parafrázy (Panevová, 1980, s. 26).

K poznaniu prostriedkov, pomocou ktorých možno rozličné konštrukcie a výpovede parafrázovať, významne prispel J. D. Apresian (1974), ktorý hovorí o parafrastickom (v jeho terminológii perifrastickom) systéme ako o synonymickom systéme prirodzeného jazyka. Pravda, obraz o tomto systéme dostávame v rámci vedeckého odrazu, akým je model zmysel — text, až keď poznáme sémantickú reprezentáciu každej vety. Formu výpovede vhodnú na parafrázovanie dostaneme až po prechode od výkladu slova k jeho hĺbkovo-syntaktickej štruktúre, po určení korešpondencie medzi výkladom (sémantickou reprezentáciou) slova a modelom jeho väzby. Parafrastický (synonymický) systém možno teda na jednej strane opísať v podobe pravidiel prevodu tej istej sémantickej reprezentácie do lexikálne podstatne odlišných hĺbkovo-syntaktických štruktúr, na druhej strane v podobe pravidiel pretvárania každej z týchto štruktúr vnútri hĺbkovo-syntaktickej úrovne (op. cit., s. 119). Vetu možno parafrázovať pomocou odvodených slov, mnohознаčných slov, lexikálnych synonym, lexikálnych konverzív i antonym. Napr. *Ja postojanno čítaju v etoj biblioteke — Ja postojannyj čitateľ v etoj biblioteke. Ona prikidyvalas' gluchoj — Ona delala vid, čto gluha*. Z Apresianovho opisu je zrejmä gnozeologická funkcia parafráz, parafrázovanie umožňuje poznať synonymické (i kvázisynonymické) prostriedky prirodzeného jazyka.

Pri úvahe o ontologickom a gnozeologickom aspekte parafrázy možno takisto ako pri transformácii uvažovať o parafráze ako o empirickom a teoretickom fakte, o parafráze ako jazykovom prostriedku, ktorý používa hovoriaci v komunikácii, a o parafráze ako prostriedku, ktorý používa lingvista. Tomuto aspektu, ako aj rozličným funkciám parafráz venoval osobitnú pozornosť E. Lang (1977). Autor rozlišuje primárny účel parafráz (komunikáciu) a sekundárny účel parafráz (lingvistickú analýzu); ich príbuznosť vidí len v tom, že v oboch týchto parafrázovaniach sa využívajú tie isté štruktúrne možnosti jazyka. Motivácia (dôvod) používania parafráz sa tu však líši a líšia sa aj podmienky, za ktorých sa realizuje tvorenie parafráz.

V spontánnej komunikácii uplatňuje hovoriaci/počúvajúci parafrázovanie v jeho primárnom účele, použitie parafráz je vyvolané komunikačnými problémami. Parafrázy môžu mať rozličnú podobu (napr. utvorenie dodatočnej otázky pri neporozumení v dôsledku dvojznačnosti výpovede, priame alebo nepriame reprodukovanie textu, explikatívne zopakovanie s úmyslom presvedčiť počúvajúceho

a pod.), ale účel parafrázy je mimojazykový, vecný — zabezpečiť bezporuchovosť, resp. väčšiu efektívnosť komunikácie. Parafráza je situačne a kontextovo viazaná.

Naproti tomu v lingvistickej analýze je použitie parafráz motivované problémami opisu jazyka, účel je vnútrojazykový, zameraný na zexplicitnenie jazykovej štruktúry. Parafrázy sa tu principiálne tvoria nezávisle od kontextu, na ich počet a formu selektívne pôsobia štruktúrne aspekty východiskovej vety (konštrukcie), ako aj zámery analýzy, ktoré lingvista v danom prípade sleduje. Lingvista varíruje kvôli samému varírovaniu, resp. aby ukázal variačný priestor, ktorý môže obsiahnuť nejaká veta za podmienky, že isté jej vlastnosti ostanú konštantné. V spontánnej komunikácii sa intuitívna schopnosť tvoriť parafrázy s oporou na situáciu a kontext využíva na riešenie spomenutých komunikačných problémov, v lingvistickej analýze sa skúma sama intuícia ako taká a musí sa podriadiť príslušným požiadavkám (Lang, 1977, s. 102).

E. Lang vo svojej analýze poukázal na viaceré problémy, výhody aj úskalia späté s používaním parafráz ako prostriedkov lingvistickej analýzy, najmä sémantickej. Z hľadiska témy nášho príspevku pokladáme za dôležité spomenúť tieto problémy:

Lingvista môže pri používaní parafráz dosť ťažko oddeliť hľadisko hovoriaceho a hľadisko analytika jazyka. To je podľa autora príčinou toho, prečo sa s parafrázami na jednej strane relatívne voľne narába, ale na druhej strane ich vlastnostiam a funkciám sa venovalo až nápadne málo pozornosti.

Ďalším problémom je mnohostranná viazanosť parafráz vyplývajúca z toho, že ako lingvistický objekt sú parafrázy javom stojacim na predpoklade, že slúžia zároveň ako metóda aj ako cieľ. Práve preto majú dôležitú gnozeologickú funkciu. V tejto dvojakej úlohe vidíme istú, aj keď voľnú analógiu s objektom poznania ako prvkom štruktúry poznávacej činnosti (poznávací subjekt — objekt poznania — cieľavedomá poznávacia činnosť), kde sa objekt poznania člení na prostriedok a predmet; pritom predmet poznania sa chápe ako tá časť objektu, ktorú sme vo svojej poznávacej činnosti ešte neovládli, prostriedok (analóg metódy) ako tá časť, ktorú sme už relatívne ovládli a ktorá slúži na získavanie nových poznatkov (Černík—Farkašová—Viceník, 1980, s. 43). (Ako metóda i cieľ výskumu slúžia v sémantických výskumoch aj iné analytické postupy, napr. komponentová analýza.)

S faktom uvedeným v predchádzajúcom odseku súvisia funkcie používania parafráz, na ktoré poukazuje E. Lang, t. j. ako heuristického, explikatívneho a interpretačného prostriedku, pričom z vypracovanej metódy má byť jasné, o ktorú funkciu v konkrétnom prípade ide. Parafráza má heuristickú funkciu, keď bádateľ postupuje (v istom zjednodušení) od konkrétnej analyzovanej konštrukcie cez jej parafrázu k súboru sémantických príznakov až k základnej (podkladovej) logicko-sémantickej štruktúre, t. j. parafrázy sú indikátormi sémantických príznakov relevantných na určenie logicko-sémantickej konštrukcie. O explikačnú funkciu parafráz ide vtedy, keď sa postupuje v opačnom smere: na začiatku explikatívneho radu je hypoteticky predpokladaná logicko-sémantická konštrukcia, od nej sa cez

súbor príznakov a parafrázu postupuje ku konkrétnej konštrukcii; parafrázy fungujú ako explicitné opisy aj vzhľadom na isté logicko-sémantické konštrukcie, parafrázami sa ozrejmuje aj relevantné sémantické príznaky skúmaných konštrukcií. V nadväznosti na štúdiu E. Langa zdôrazňuje aj J. Horecký (1981) heuristickú a explikatívnu funkciu parafráz, konkrétne slovtvorných. Úspešné použitie slovtvorných parafráz v explikatívnej funkcii podmieňuje podobne ako E. Lang potrebou nájsť spoločný prvok, ktorý spája heuristický a explikatívny postup. Za takýto prvok pokladá logicko-sémantické konštrukcie.

Nemožno celkom súhlasiť s E. Langom v tom, že by sa vlastnostiam parafráz v teoretickom pláne venovala malá pozornosť. Vyvracia to už citovaná Apresianova práca, aj keď sa v nej predovšetkým charakterizujú prostriedky parafrázovania, nie vlastnosti samých parafráz. Explikačnej funkcii i miestu parafráz v slovtvorných opisoch venovali značnú pozornosť aj iní sovietski a najmä poľskí bádatelia (Voločkaja, 1966; Puzynina, 1978; Grzegorzcykowa—Puzynina, 1979; porov. aj Horecký, 1981). R. Grzegorzcykowa—J. Puzynina (1979, s. 22) charakterizujú perifrázu (k termínom parafráza — perifráza pozri ďalej) ako viacslóvný výraz s definičnou podobou, určujúci opis, prerozprávanie designátu daného názvu. Perifráza môže byť s daným názvom jednoznačná, ale môže existovať perifráza iba s približným významom vzhľadom na perifrázovaný výraz. Charakteristickou (všeobecne uznávanou) črtou slovtvornej perifrázy je to, že obsahuje výraz, ktorý z hľadiska formy možno pokladať za slovtvorný základ perifrázovaného derivátu. Autorky rozlišujú aj slovtvorno-sémantickú perifrázu ako takú slovtvornú perifrázu, ktorá je s daným derivátom jednoznačná a je skonštruovaná v súlade s normou súčasného spisovného jazyka (napr. *práčka* = „zariadenie, pomocou ktorého sa perie“). Popritom rozlišujú ešte slovtvorno-onomaziologické perifrázy, v ktorých je výraz v slovtvornom základe uznávaný ako základový v dôsledku kolektívne ustálenej asociácie, nie ako skutočný definičný prvok, napr. poľ. *lipiec* = „mesiac, v ktorom kvitnú lipy“. Pravda, termín onomaziologický sa tu chápe ináč ako onomaziologická štruktúra derivátu v československej tradícii (porov. Dokulil, 1962).

Autorky sa dotýkajú aj terminologického problému parafráza — perifráza. Slovtvorné a slovtvorno-sémantické perifrázy možno nazvať rovnako dobre aj parafrázami, lebo parafráza sa zakladá na jednoznačnosti s parafrázovaným výrazom. Naproti tomu perifrázy slovtvorno-onomaziologických derivátov často nie sú jednoznačné s derivátmi; pre ne je vhodný iba termín perifráza, ktorý používa J. D. Apresian a iní sovietski bádatelia.

Poľské autorky vidia heuristickú úlohu slovtvorných parafráz v tom, že slovtvorné parafrázy umožňujú určiť, či daný derivát je z hľadiska významu pravidelný alebo nepravidelný, či má transpozičný, mutačný alebo modifikačný charakter a pod. J. Puzynina (1978) zaujíma isté stanovisko aj k problému parafráza a pozícia bežného hovoriaceho, resp. pozícia lingvistu, teda k problému, ktorý nastoľuje i E.

Lang (1977), keď hovorí o primárnom a sekundárnom účele parafráz. Tento problém pokladáme za relevantný z hľadiska skúmania ontologického a gnozeologického aspektu parafrázy v tom zmysle, že ontologický aspekt chápeme ako skôr stotožniteľný s komunikatívnym účelom parafrázovania, kým sekundárny účel, t. j. lingvistickú analýzu chápeme ako stotožniteľnú s jednotou ontologickej a gnozeologickej stránky parafrázy, ale s dôrazom na gnozeologickú stránku, lebo tu ide o uvedomené používanie parafráz, ktorým sa sledujú poznávacie ciele. Štruktúrny opis pomocou slovtvorných parafráz predstavuje podľa J. Puzyniny (op. cit., s. 98) to, čo je povrchovejšie, a tým bližšie vedomiu používateľov jazyka, než je hĺbkový logicko-sémantický opis. Čo sa týka empirického, či konštruktového charakteru parafráz, J. Puzynina uznáva, že v slovtvorbe, v slovtvorných opisoch sa nezriedka vyskytujú prípady, keď parafrázu ťažko možno uznať za súčasť empirickej vety; napr. *herečka* = „herec, ktorý je ženou“ (op. cit., s. 95). Podľa E. Langa (1977) parafráza nemusí mať nevyhnutne podobu vety z prirodzeného jazyka, keď vystupuje v heuristickej funkcii, t. j. keď slúži iba ako indikátor relevantných sémantických príznakov. Keď parafrázy slúžia explikatívnej funkcii, figurujú ako pendanty z prirodzeného jazyka k istým logicko-sémantickým konštrukciám.

Za dôležitý rozdiel pokladáme to, či slovtvornú parafrázu používame čisto na opis, výklad významu odvodeného slova, alebo či ide o parafrázovanie istej konštrukcie obsahujúcej odvodené slovo tak, ako je použité v konkrétnom texte, na nejakú inú konštrukciu. V prvom prípade máme do činenia so slovtvornou parafrázou ako nahradením odvodeného slova spojením slov obsahujúcim základové (motivujúce) slovo a slovo, ktoré je ekvivalentom slovtvorného formantu, napr. *rybár* = „kto loví ryby“; *spievanie* = „fakt (to), že niekto spieva“. Pomocou takýchto explikačných parafráz sa deriváty diferencujú na paradigmatickej osi, v systéme. Pomocou slovtvorných explikačných parafráz môžeme interpretovať význam všetkých typov derivátov — mutačných, modifikačných i transpozičných.

Od slovtvorných parafráz v tejto výkladovej funkcii a platnosti treba odlíšiť parafrázy, zvyčajne syntaktických (transpozičných) derivátov, keď tieto deriváty vystupujú v konkrétnych textoch. Túto druhú platnosť parafráz odvodených slov sme sa pokúsili odlíšiť i terminologicky (Buzássyová, 1982, s. 23). Takéto parafrázy sme nazvali syntaktickými (textovými) parafrázami. Pod syntaktickou (textovou) parafrázou chápeme parafrázovanie ako pretvorenie predikačných konštrukcií na konštrukcie s verbálnym menom alebo konštrukcie s názvami vlastností s formantom *-osť*, teda na nominálne konštrukcie a naopak. Napr.: *Ako kuriozitu možno uviesť pomalú obmenu strojového parku v závode Kablo//Ako kuriozitu možno uviesť fakt (to), ako pomaly sa obmieňa strojový park v závode Kablo. — Premeny toho, čo sa ľuďom páči v skutočnosti a umení, teda premeny v samom objekte páčenia sa, závisia od vývoja spoločnosti.* Tento druhý príklad ukazuje, že za istých kontextových podmienok, napr. vo vysvetľovacom prístavku (v apozícii) môžu fungovať v texte aj slovtvorné explikačné parafrázy. Upozorňuje na to aj J. Horecký (1981) príkladom

dobrý lyžiar, t. j. ten, kto dobre lyžuje, musí ovládať aj iné športy. J. Puzynina (1978, s. 96) poukazuje na dvojaký vzťah derivátov k parafrázam, keď proti vzťahom medzi derivátmi vo funkciách, v akých vystupujú v konkrétnych textoch a základmi ako časťami parafráz týchto textov, kladie vzťah derivátu v zmysle abstraktnej lexémy k základom v takej funkcii, v akej vystupujú v parafráze. Nazdávame sa, že funkciu, v akej vystupujú parafrázy derivátov v textových parafrázach, by bolo azda najvhodnejšie nazvať interpretačnou funkciou, lebo parafrázy tu vystupujú ako pomocný interpretačný prostriedok na odhalenie toho, v akej funkcii skúmaný derivát v texte vystupuje, či vystupuje ako nominalizácia (kondenzát) napr. faktívnych alebo spôsobových viet. Toto je zároveň oblasť, kde je pri vzťahu derivátu a parafrázy vhodné hovoriť o synonymickom vzťahu. Medzi derivátom a slovtvornou (explikačnou) parafrázou, ako zdôvodnil J. Horecký (1981) je skôr vzťah tolerancie.

Našu úvahu o parafrázach možno zhrnúť do týchto záverov: Parafrázy, či už slovtvorné alebo parafrázy rozličných syntaktických konštrukcií, sú predovšetkým lingvistickými operáciami, pretváraniami istých východiskových výrazov (konštrukcií), ktorými sa sledujú poznávacie, gnozeologické ciele. Ich gnozeologický aspekt má istý ontologický základ v takých parafrázach, ktoré hovoriaci používajú na zvýšenie efektívnosti komunikácie (najčastejšie na lepšie porozumenie u počúvajúcich zexplicitnením komunikovaného obsahu).

O parafrázach podobne ako o transformáciách možno uvažovať ako o jazykovom i lingvistickom pojme. Dvojaký účel parafráz pre komunikáciu a pre lingvistickú analýzu a teda aj dva typy — parafrázu, ktorú používa bežný hovoriaci, a parafrázu, ktorú používa lingvista — treba rozlišovať, ale je užitočné uvedomovať si aj momenty prekonávania tohto protikladu.

Jedným z momentov zjednocujúcich parafrázy bežného hovoriaceho a lingvistu je to, že v obidvoch prípadoch sú k dispozícii tie isté štruktúrne možnosti jazyka. Ďalším momentom je to, že vyjadrenie významu odvodeného slova pomocou slovtvornej parafrázy je reprezentáciou významu derivátu bližšou vedomiu bežných používateľov jazyka, než je reprezentácia pomocou logicko-sémantickej konštrukcie alebo pomocou súboru sémantických príznakov. Textové parafrázy derivátov, t. j. parafrázy derivátov, ktoré vystupujú v konkrétnych textoch, majú poznávací účel, ale približujú sa parafrázam používaným v bežnej komunikácii tým, že sú kontextovo viazané. Možnosť a nemožnosť prenesenia slovtvornej parafrázy na textovú rovinu je kontextovo podmienená, je viazaná na to, či derivát má v danom kontexte nominačnú alebo transpozičnú funkciu (podrobnejšie Buzássyová, 1982).

*Jazykovedný ústav L. Štúra SAV
Bratislava, Nálepškova 26*

Bibliografia

- APRESIAN, J. D.: Leksičeskaja semantika. Moskva, Nauka 1974. 368 s.
- BUZASSYOVÁ, K.: Názvy deja a názvy vlastností v transpozíciej a nominačnej funkcii. Jazykovedný časopis, 33, 1982, s. 21—35.
- CERNÍK, V.—FARKAŠOVÁ, E.—VICENÍK, J.: Teória poznania. Bratislava, Pravda 1980. 416 s.
- DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 264 s.
- Grundzüge einer deutschen Grammatik. Red. K. E. Heidolph—W. Flämig—W. Motsch. Berlin, Akademie-Verlag 1981. 1028 s.
- GRZEGORCZYKOWA, R.—PUZYNINA, J.: Slowotwórstwo wspolczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksálne rodzime. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1979, 325 s.
- HORECKÝ, J.: Slovtovorná parafráza. Jazykovedný časopis, 32, 1981, s. 6—12.
- CHOMSKY, N.: Aspects of the theory of syntax. Cambridge (Mass.), MIT Press 1965, 251 s.
- KUBÍK, M.: Modeli dvusostavnych glagoľnych predloženíj ruskogo jazyka v sopostavleniji s češškim. Praha, Univerzita Karlova 1977. 204 s.
- LANG, E.: Paraphraseprobleme. I. Über verschiedene Funktionen von Paraphrasen beim Ausföhrung semantischer Analysen. In: Linguistische Studien. Reihe A, Arbeitsberichte 42. Zentralinstitut für Sprachwissenschaft der Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin 1977, s. 97—156.
- LÖRENZ, W.—WOTJAK, G.: Zum Verhältnis von Abbild und Bedeutung. Berlin, Akademie—Verlag 1977, 520 s.
- NOVÁK, P.: Poznámky o jazyce lingvistiky (O směšování funkčních úseků textu v lingvistice). Slovo a slovesnost, 44, 1983, s. 83—90.
- PADUČEVA, E. V.: O semantike sintaksisa. (Materialy k transformacionnoj grammatike ruskogo jazyka.) Moskva, Nauka 1974. 292 s.
- PANEVOVÁ, J.: Formy a funkce ve stavbě české věty. Praha, Academia 1980. 224 s.
- PARTEE, B. H.: On the requirement that transformation preserve meaning. Český preklad: O požadavku, aby transformace zachovávali význam. In: Studie z transformační gramatiky. 2. Interpretativní a generativní sémantika. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1976, s. 195—233.
- PASCH, R.—ZIMMERMANN, I.: Die Rolle der Semantik in der Generativen Grammatik. In: Richtungen der modernen Semantik-forschung. Red. W. Motsch—D. Viehweger. Berlin, Akademie-Verlag 1983, s. 246—362.
- PUZYNINA, J.: O relacjach derywatów do ich podstav i perifraz slowotwórczych. Poradnik językowy, 1978, č. 3, s. 93—98.
- REVZIN, I. I.—ROZENCVEJG, V. J.: Osnovy obščego i mašinnogo perevoda. Moskva, Vysšaja škola 1964. 243 s.
- RŮŽIČKA, R.: Studien zum Verhältnis von Syntax und Semantik im modernen Russischen. 1. Berlin, Akademie-Verlag 1980. 278 s.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Red. J. Filipce—F. Daneš. Praha, Academia 1978. 800 s.
- STEPANOV, J. S.: Imena. Predikaty. Predloženíja. Moskva, Nauka 1981. 360 s.
- TAYLOR, I.: Introduction to psycholinguistics. New York, Holt, Rinehart and Winston 1976. 434 s.
- VOLOCKAJA, Z. M.: Semantičeskaja klassifikacija i sposoby obrazovanija otymennych glagolov. In: Strukturnaja tipologija jazykov. Moskva, Nauka 1966, s. 165—180.
- ZIMEK, R.: Sémantická výstavba věty. Acta Universitatis Palackianae Olomouensis. Philologica 44. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1980. 174 s.

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ И ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ОПЕРАЦИЙ (ТРАНСФОРМАЦИИ И ПАРАФРАЗЫ)

Резюме

Статья является рассуждением о трансформации и парафразе как эмпирическом — языковом и теоретическом — лингвистическом фактах. Трансформации как лингвистические операции следует отличать от операций совершаемых говорящим. Одновременно полезно обратить внимание на то, когда позиция лингвиста в большей степени приближается к позиции говорящего, а когда в меньшей степени. При трансформации и парафразе на передний план выступает их гносеологический характер; в лингвистических описаниях они являются средством более глубоко-

го познания значения (смысла) выражений на основе возможных синонимических преобразований.

Автор приводит три области применения трансформаций как онтологических объектов в речи: 1. перевод на другой язык, 2. обработка текстов и редакционная практика, 3. некоторые повторяющиеся ошибочные синтаксические конструкции, которые можно объяснить на основе трансформации. О преодолении противоположности трансформаций в языке как системе и в речи как реализации системы свидетельствует тот факт, что на протяжении развития трансформационной грамматики и в процессе применения трансформационного метода все больше учитывается аспект коммуникативности.

Что касается парафраз, автор считает онтологический аспект отождествимым с коммуникативной целью парафразирования, тогда как второстепенная цель – лингвистический анализ – является единством онтологической и гносеологической сторон парафразы, рассматриваемой с акцентом на гносеологической стороне. Парафразы также рассматриваются как языковое и лингвистическое понятия; определяется, чем те и другие отличаются друг от друга.

METÓDA MODELOVANIA A KOMPONENTOVEJ ANALÝZY V SÉMANTIKE (S APLIKÁCIOU NA VERBA SENTIENDI)

ELLA SEKANINOVA

I. *Modelovanie všeobecne a logické modely v lingvistike.* Gnozeologická podstata metódy modelovania sa v súčasnej vedeckej literatúre ukazuje dostatočne jasne a presvedčivo. Metóda modelovania sa zakladá na jednote zákonov prírody a historicky vzniknutej poznávacej schopnosti abstrahovať to, čo je na rôznych objektoch zhodné, a uvádzať to do súvislosti. Vďaka modelovaniu vzniká možnosť skúmať objekty nepriamo, t. j. prostredníctvom štúdia iných objektov, ktoré sú s nimi analogické v istom presne definovateľnom zmysle (Zinoviev—Revzin, 1967).

Poznanie je tvorivý proces, zobrazujúci prácu ľudského mozgu vo vzájomnom pôsobení človeka a objektívnej reality. Poznanie sveta je v podstate utvorenie určitých modelov jestvujúcich javov v mozgu človeka. N. M. Amosov vyslovuje tézu, že „každé poznanie je modelovanie“ (1975, s. 167). Modelovanie v tejto súvislosti možno považovať za spôsob poznávania skutočnosti. V procese modelovania, v procese používania abstraktných modelov sa môže človek odpútať od povrchových a náhodných javov a preniknúť hlbšie do podstaty javov a poznávať tak zákony prírody a spoločnosti.

Metóda modelov bola vypracovaná na riešenie zložitých úloh, keď je štúdium originálu komplikované, spojené s neúmerou stratou času, neekonomické, niekedy až prakticky nemožné. Model je len prostriedkom na získavanie poznatkov (obrazov objektov vo filozofickom zmysle), ale sám nie je poznatkom. Pomocou modelu je možné rozvinúť teóriu istej oblasti objektov, ale sám tento model ešte nie je teóriou.

Ako sme už uviedli, štúdium modelu umožňuje získať nejaké poznatky o origináli iba v tom prípade, keď medzi originálom a modelom existuje analógia v istom zmysle, ktorý treba mať na zreteli a ktorý je pre účely štúdia originálu podstatný; dosahuje sa to špeciálnym výberom a konštrukciou modelu.

Modely sa delia na fyzikálne a matematické. Fyzikálne modely sú zhodné s originálom čo do fyzikálnej povahy a geometrického tvaru, líšia sa rozmermi, rýchlosťou procesov alebo inými vlastnosťami. Matematické modely sa líšia od originálu fyzikálnou povahou alebo geometrickým tvarom, ale sú s ním zhodné v tom, že sa popisujú tými istými matematickými rovnicami. Matematické modely sa stotožňujú s logickými.

Je nesporné, že modelovanie ako spôsob poznávania má svoje osobitosti podľa

aplikácie na tú alebo inú vedu. Existujú sféry ľudskej činnosti, kde modelovanie vystupuje ako základný spôsob poznania skutočnosti. O jeho úlohe napr. v teoretickej fyzike nikto nepochybuje. Čo sa týka použitia modelovania v lingvistiky, nemožno ho považovať za niečo absolútne nové, čo vzniklo ako istá daň prudkému rozvoju exaktných vied. E. J. Morochovská (1975) je toho názoru, že nie je adekvátne hovoriť o vzniku modelovania v jazykovede, ale o jeho evolúcii, vývine. Ide o to, že aj tzv. „tradičné“ lingvistické opisy jazyka, jeho stavby a jednotiek už vo svojom základe boli výsledkom abstrahovania od konkrétnych prejavov jazyka v reči.

Tradičná lingvistika venovala pozornosť predovšetkým faktom, ale lingvistika je aj vedou o zákonitostiach. Nový charakter lingvistickej analýzy je podmienený formovaním systémovo-štruktúrnych princípov skúmania jazyka ako objektu. A práve tento systémovo-štruktúrny prístup otvára perspektívy pre využitie štruktúrnych modelov rôzneho druhu na opis zložitých objektov.

Problematikou modelovania sa podrobne zaoberá napr. J. D. Apresian (1960). Poukazuje na skutočnosť, že problém tzv. čiernej skrinky vznikol v elektrotechnike, no analogická situácia je vo fyziológii vyššej nervovej činnosti a v jadrovej fyzike; situácia jazykovedca sa nelíši od situácie fyziológa alebo fyzika: jedinou realitou, s ktorou prichádza jazykovedec priamo do styku, je text; mechanizmy jazyka, ktoré tvoria základ rečovej činnosti človeka, nie sú dostupné priamemu pozorovaniu. Preto aj v lingvistiky jedným zo základných prostriedkov poznania objektu je modelovanie (op. cit., s. 79).

Model neoperuje obyčajne pojmami o reálnych objektoch, ale konštruktmi, t. j. pojmami o ideálnych objektoch vybudovaných „voľne“ na základe niektorých všeobecných hypotéz vyvedených z pozorovaní a výskumnej intuície. Každý model je konštrukcia, logicky vybudovaná z hypotéz pomocou určitého matematického aparátu. Každý matematický model, teda aj lingvistický, musí byť formálny. V ideáli je každý formálny model matematickým systémom. Pojem formálnosti sa rovná pojmu matematickosti, presnosti alebo jednoznačnosti. Zostrojenie modelu podľa J. D. Apresiana (1960) si vyžaduje: 1. stanovenie faktov vyžadujúcich objasnenie; 2. postavenie hypotéz na objasnenie faktov; 3. realizáciu hypotéz v podobe modelov, ktoré nielenže objasňujú východiskové fakty, ale aj predpovedajú nové, ešte nepozorované fakty; 4. experimentálne preverenie modelu.

Modely sa môžu od seba odlišovať podľa charakteru skúmaného objektu. Vyčleňujú sa tak tri typy modelov:

1. Modely, v ktorých ako objekt vystupujú konkrétne jazykové procesy a javy. Tieto modely imitujú rečovú činnosť človeka.

2. Modely, v ktorých sa ako objekt skúmajú procedúry smerujúce k odhaleniu istého jazykového javu. Tieto modely do istej miery imitujú výskumnú činnosť jazykovedca; nazývajú sa výskumné modely.

3. Modely, v ktorých sa ako objekt skúmajú už hotové lingvistické opisy, a nie

rečová činnosť človeka alebo výskumná činnosť jazykovedca. Ak je gramatika teóriou konkrétnych jazykových procesov, model tretieho typu je teóriou teórií čiže metateóriou.

Vlastné lingvistické modely sú modely prvého typu, ostatné plnia pomocnú úlohu. Výskumná činnosť jazykovedca imitovaná modelmi druhého typu spočíva v tom, že z množstva skúmaných textov sa vyvodzujú predstavy o spôsobe ich organizácie, t. j. o systéme, ktorý tie texty generuje. To značí, že imitovať činnosť jazykovedca znamená zabezpečiť prechod od množstva textov k systému tvoriacemu ich základ. Systém sa pokladá za dostatočne preskúmaný, ak poznáme: 1. jeho elementárne prvky, 2. triedy elementárnych jednotiek, 3. zákony spájania prvkov rozličných tried na všetkých úrovniach analýzy, vrátane sémantickej analýzy.

Výskumné modely sa delia ďalej na tri triedy podľa toho, aká informácia sa v nich používa ako východisková. V modeloch prvej triedy sa ako východisková informácia používa iba text, všetky poznatky o systéme, t. j. o jazyku generujúcom tento text sa vyvodzujú výlučne z textových údajov. V modeloch druhého typu sa pokladá za zadaný nielen text, ale aj množstvo správnych fráz daného jazyka. V modeloch tretej triedy sa pokladá za zadaný nielen text a množstvo správnych fráz, ale aj množstvo sémantických invariantov. Tieto modely sú blízke tradičným opisom.

Pri sémantickom modeli analýzy je hlavným problémom poznanie významu slov. Toto poznanie sa prejavuje u hovoriaceho v schopnosti rôzne vyjadriť tú istú myšlienku a u počúvajúceho v schopnosti pochopiť sémantickú totožnosť navonok rôznych výpovedí. Psychológovia už dávno zistili, že zapamätanie si myšlienky nie je podmienené zapamätaním slov, ktorými sa vyjadrila. Ako píše J. D. Apresian (op. cit., s. 253), „Často hovoríme: ‚Nepamätám si presne jeho slová, no myšlienka bola v nasledujúcom‘ a vykladáme svojimi slovami to, čo zostalo v našom vedomí v jazyku myšlienok. Ak pripustíme jestvovanie takého jazyka, utvorenie zmysluplnej vety si môžeme predstaviť ako preklad (prevedenie) zo sémantického jazyka do prirodzeného a pochopenie vety ako prevedenie (pretlmočenie) z prirodzeného jazyka do sémantického. Skutočnosť, že je možné rôzne vyjadriť tú istú myšlienku, značí, že niektoré výrazy sémantického jazyka možno previesť do prirodzeného jazyka viacerými spôsobmi.“

Je odôvodnené predpokladať, že v sémantickom jazyku má myšlienka jediný štandardný spôsob zápisu, a ak sa v prirodzenom jazyku vyjadruje niekoľkými rozličnými spôsobmi, značí to, že na rôzne slová pripadajú rôzne časti vyjadrovanej myšlienky. J. D. Apresian (op. cit., s. 253, 254) uvádza frázy *On nedomogajet* (*Je chorý*) a *On plocho sebja čuvstvujet* (*Zle sa cíti*). Tieto frázy vyjadrujú tú istú myšlienku, ale tá časť, ktorá sa v prvej fráze vyjadruje jedným slovom, v druhej je rozdelená medzi tri slová. Z analýzy tohto príkladu možno urobiť takýto záver: význam slov vo všeobecnosti nie je elementárnou sémantickou jednotkou, je členiteľný na elementárnejšie zmysly. Z toho vychádza autorovi logický záver, že istá kombinácia „elementárnych zmyslov“ tvorí význam slov prirodzeného jazyka. Na

vyčlenenie „elementárnych zmyslov“ čiže sémantických komponentov (sém) lexikálneho významu slov prirodzeného jazyka sa v súčasnej lexikálnej sémantike používa vo veľkej miere tzv. komponentová analýza.

II. *Komponentová analýza ako metóda sémantickej analýzy.* Súčasný stav vedeckého bádania si vyžaduje systémový prístup k skúmaniu objektívnej skutočnosti. Spôsoby systémového skúmania sa zákonite hľadajú aj pri opise lexiky ako otvoreného systému. Pozornosť bádateľov sa sústreďuje na odhaľovanie vnútorných štruktúrnych súvislostí v rámci lexikálnej jednotky, skúma sa vzájomné pôsobenie rozličných vnútrojazykových aspektov a mimojazykových faktorov s cieľom objasniť podstatu lexikálneho významu slova. Významové súvislosti slov navrhuje A. A. Ufimcevo (1962, s. 10) skúmať z troch základných aspektov: a) vnútrojazykové sémantické súvislosti alebo subordinácia významových prvkov na úrovni slova; b) sémantické súvislosti slov v rámci rozličných významových skupín a radov slov; c) sémantické súvislosti slova na úrovni celého systému jazyka. K týmto aspektom treba ešte dodať ďalší aspekt — skúmanie slova, jeho sémantickej stránky v rámci syntagmatiky, z hľadiska jeho spätosti s inými slovami (Sekaninová, 1984). Skúmanie slova zo všetkých uvedených hľadísk dáva možnosť poznať jeho vlastnosti v celom komplexe rôznorodých vzťahov v rámci lexikálno-sémantického systému jazyka.

V súčasnej lexikálnej sémantike prevláda tendencia vyčleňovať ako časti celkového systému isté významové okruhy, tzv. sémantické polia a v rámci nich lexikálno-sémantické skupiny, ktoré možno ďalej členiť na lexikálno-sémantické podskupiny a rady. Lexikálno-sémantické skupiny ako paradigmatické zoskupenia lexém, ktoré patria k jednému slovnému druhu a majú spoločný porovnateľný významový prvok, sa vyčleňujú na základe istých príznakov. Tieto príznaky sa určujú tzv. komponentovou analýzou. Komponentovou analýzou sa rozumie taká metóda sémantického skúmania, pri ktorej sa významy lexikálnej jednotky rozkladajú na elementárne, ďalej nedeliteľné sémantické komponenty nazývané kvanty obsahu čiže sémy. Odhaľovaním sémantických príznakov (sém) sa poukazuje na odraz mimojazykového v jazykovom.

Začiatky metódy komponentovej analýzy súvisia s fonologickými prácami N. S. Trubeckého a R. Jakobsona. Analogicky s fonologickými dištingtívnymi príznakmi sa začala uplatňovať hypotéza o tom, že význam, tak lexikálny ako aj gramatický, sa vymedzuje dištingtívnymi príznakmi. Širšie uplatnenie nadobudla táto metóda v súvislosti s rozvojom myšlienky o štruktúrnom charaktere založenom na súboroch dištingtívnych príznakov.

Ďalší vývin metódy komponentovej analýzy v sémantike a jej aplikácia na sémantické okruhy rôzneho druhu ukázali, že dištingtívne príznaky sú sice základné prvky, ale nie sú dostačujúce a bolo ich treba rozšíriť o mnohé ďalšie. A tak tradičná teória diferenciálnych sémantických príznakov bola doplnená koncepciou integrálnych príznakov (Tolstoj, 1968; Najda, 1970; Šmeľov, 1973), podľa ktorej súčasť

významu slova môžu tvoriť aj také sémantické komponenty, na základe ktorých toto slovo nevstupuje do protikladu k iným slovám v rámci určitého tematického okruhu. J. D. Apresian (1974, s. 8) uvádza ako príklad, že pre slová *syn* a *dcéra* je diferenciálnym príznakom príznak príbuzenstva, pretože tvorí základ protikladu *syn* — *synovec*, *dcéra* — *neter*, ale pre slovo *deti* je tento príznak integrálnym, pretože rodový názov protikladný k *synovcom* a *neteriam* v ruštine nejestvuje. Ďalej sa ukázalo, že okrem diferenciálnych a integrálnych príznakov treba vyčleňovať aj príznaky asociatívne, doplnujúce a potenciálne a pri výklade lexikálneho významu brať do úvahy vzťahy medzi jednotlivými príznakmi.

V súčasnosti si komponentová analýza našla miesto v lexikálnej sémantike. Jestvuje mnoho prác, ktoré ju zdôvodňujú teoreticky i aplikujú prakticky a poukazujú na jej prednosti i nedoriešené otázky. N. V. Cvetkov (1984, s. 61, 62) uvádza okruh otázok, ktoré si vyžadujú dôkladnejšie rozpracovanie v rámci súčasného stavu komponentovej analýzy. Sú to otázky: 1. čo je to komponent lexikálneho významu vo vzťahu k jazykovým jednotkám; aký je jeho ontologický status; 2. či jestvujú univerzálne, jednotné princípy na jeho vyčlenenie a preverenie správnosti takéhoto vyčlenenia; 3. aké sú pravidlá určovania prvkov významu a ich interpretácie; 4. aká je hierarchia sémantických komponentov: a) vnútri tej skupiny, pre ktorú sú určené, b) v celom komplexe komponentov pre daný jazyk; 5. aká je kvantitatívna zostava minimálnych významových jednotiek vnútri schémy, lexikálno-sémantickej skupiny, slovníka vcelku; 6. v akom vzťahu sú komponenty významu rôznych lexikálno-sémantických skupín a rôznych jazykov. Vyčlenenie a zvýraznenie týchto otázok je zámerné, aby sa poukázalo na ich závažnosť, pretože v procese komponentovej analýzy všetky na seba nadväzujú a vzájomne spolu súvisia.

Otázku ontologického statusu vyčleňovaného sémantického komponenta, jeho vzťahu k morféme, slovu a slovnému spojeniu N. V. Cvetkov právom považuje za veľmi dôležitú, pretože od jej riešenia závisí aj celkový štruktúrno-sémantický obraz jazyka, aj výsledky konkrétnych výskumov. Sémantický komponent, ako aj význam ako súhrn týchto komponentov nefunguje autonómne, ale v rámci slova ako bilaterálnej jazykovej jednotky. Sému ako elementárnu jednotku významu nemožno ďalej členiť, na rozdiel od morfémy i slova, ktoré majú bilaterálnu povahu, materiálnu aj ideálnu, séma sa charakterizuje iba sémantikou, ktorá sa môže, ale nemusí zhodovať s významom príslušnej morfémy v slove. Význam jazykovej jednotky zväčša obsahuje niekoľko sém, ale tá istá séma môže tvoriť súčasť významu rôznych jednotiek; to značí, že počet významov v skupine analyzovaných jednotiek a počet sém tvoriacich tieto významy sa navzájom nekryjú.

Jednou z najzložitejších otázok komponentovej analýzy je spôsob vyčlenenia sém ako minimálnych významových prvkov. O. N. Seliverstovová (1975, s. 18) ukazuje, že nedostatky v doterajších opisoch analyzovaných slov v mnohom súvisia s ťažkosťami rozčleňovania významov na komponenty. Za najvhodnejšiu metódu, pomocou ktorej možno vyčleniť význam z pozorovaných prípadov použitia, pokladá

hypoteticko-deduktívnu metódu. Vo filozofii má táto metóda štyri základné etapy: 1. zbieranie faktov a ich induktívne zovšeobecnenie; 2. výber teórie v podobe hypotézy na ich objasnenie a spresnenie; 3. zistenie rôznych dôsledkov zvolenej teórie; 4. preverenie teórie porovnaním s deduktívne dosiahnutými výsledkami (Seliverstova, 1976, s. 137).

Na zložitosť určenia sém lexikálneho významu poukazuje aj N. V. Cvetkov (1984, s. 64): bez ohľadu na rozmanitý prístup k vyčleňovaniu sémantických komponentov väčšina bádateľov sa zhoduje v tom, že pri riešení tejto otázky dôležité miesto zaujíma jazyková skúsenosť a intuícia bádateľa. No stále zjavnejšie je úsilie nájsť metódy vyčleňovania sém na základe objektívnych kritérií v kombinácii s inými metódami hľadáním štruktúrnych súvislostí a funkčného pôsobenia skúmaných javov.

Je zrejmé, že medzi sémantickými komponentmi jestvujú isté štruktúrne súvislosti. Ukazujú sa pri vzájomnom porovnaní sém rôznych rovín a pri detailnom výskume. Význam lexikálnej jednotky je potom súhrnom navzájom súvisiacich a na seba nadväzujúcich sém, medzi ktorými je istá hierarchia. Existuje ústredná časť systému, isté centrum čiže jadro ako vedúca časť, a okolojadrová sféra čiže periféria s rôznym stupňom vzdialenosti od jadra.

Štruktúra sémantického poľa pozostáva z rozličných kombinácií sém, ktoré sa určujú metódou opozícií a kombinácií vnútri sémantického poľa. Odhalenie spoločných sémantických príznakov a spôsob ich kombinácií na základe porovnávania synonymických výpovedí dáva možnosť modelovať slovnú zásobu jazyka ako súbor sém a pravidiel ich kombinatoriky. Modely sémantického poľa, zostrojené na uvedených zásadách, predstavujú kombinačné polia sém, ktoré ležia v jednej horizontálnej rovine.

Pri druhom prístupe modelovania sémantického poľa sa toto pole vymedzuje na základe totožnej distribúcie prvkov poľa, t. j. totožnej lexikálnej a syntaktickej spájateľnosti lexém daného poľa. Syntagmatické vlastnosti lexém determinujú ich paradigmatické vlastnosti. Modely „sémantické pole“ a „paradigmatický rad“ sa od seba odlišujú kvantitatívne, pretože sémantické pole v danom prípade má predstavovať priesečník paradigmatických radov v jednom bode — v konkrétne vzatej lexéme tvoriacej súčasť týchto paradigmatických synonymických radov (Morochovskaja, 1975, s. 89—91).

Opodstatnené názory, že obsah jazykových jednotiek sa charakterizuje funkciami, ktoré tieto jednotky plnia, otvárajú perspektívy na utváranie funkčného modelu „vnútorného obsahu“ slova, ktoré sa chápe ako dvojstranná jazyková jednotka, charakterizovaná formálnou a sémantickou celostnosťou, jednotou označujúceho a označovaného pri ich „nerovnoznačnej hodnote“ (Kiseleva, 1974, s. 66).

Funkčný prístup k výkladu lexikálneho významu dovoľuje určiť jednotné kritérium členenia celostného významu slova na sémantické komponenty, kritérium v určitej miere ohraničujúce ľubovoľnú alebo intuíciu bádateľov.

Doterajšie výsledky v oblasti lexikálnej sémantiky ukazujú, že podstatu systémového prístupu k opisu a výkladu javov objektívnej skutočnosti tvoria tri prístupy: komponentový, štruktúrny a funkčný.

* * *

Konfrontačné analýzy sémantických obsahov sémantických polí a lexikálno-sémantických skupín v dvoch i viacerých jazykoch majú veľký význam z hľadiska odhaľovania univerzálnych sémantických komponentov a ich realizácie v jednotlivých jazykoch. „Jestvovanie špecifických významov pre jednotlivé prirodzené jazyky sa vysvetľuje tým, že univerzálne sémantické komponenty môžu tvoriť významové kombinácie špecifické pre daný jazyk, fixované lexikálnymi jednotkami v slovníku tohto jazyka. A tak „možné“ koncepty sa určujú v termínoch univerzálnych sémantických komponentov, ktoré tvoria východiskovú sémantickú bázu každého prirodzeného jazyka (Pavilionis, 1983, s. 44). Konštatuje sa, že zostavenie slovníka sémantických komponentov v jednotlivých jazykoch a ich porovnanie by bolo závažným krokom k vyriešeniu mnohých problémov lexikálnej sémantiky (Cvetkov, 1984, s. 70).

III. *Komponentový model LSS slovíes pocitu (verba sentiendi) v ruštine.* Predkladáme pokus o zostrojenie modelu lexikálno-sémantickkej skupiny slovíes pocitu (verba sentiendi), rozčlenenej na lexikálno-sémantické podskupiny a rady vyčlenením sém metódou komponentovej analýzy (Sekaninová, 1982; 1983). Lexikálno-sémantická skupina slovíes pocitu zoskupuje slovesá označujúce odraz podmienených signálov o fyzickom alebo psychickom stave organizmu vo vedomí individua (Vasiliev, 1971, s. 58). Osobitne sa vyčleňujú slovesá fyzickej bolesti, ktoré L. M. Vasiliev (1981, s. 43) zaraďuje ako prvú skupinu medzi slovesá psychickej činnosti v najširšom zmysle (glagoly oščuščenija).

(Poznámka. V modeloch používame tieto symboly: VS — verba sentiendi, LSS — lexikálno-sémantická skupina, LSP — lexikálno-sémantická podskupina, LSR — lexikálno-sémantický rad, KA — komponentová analýza, SP — spoločná séma, Dp — doplnujúca séma, Df — diferenciálna séma, R — ruština, Sl — slovenčina.)

1. Model rozčlenenia LSS slovíes pocitu na LSP na základe KA
 $VS = \{Sp + (Dp^1 \vee Dp^2 \vee Dp^3 \vee Dp^4 \vee Dp^5 \vee Dp^6)\}$

$Sp = \{\text{sensus, pociťovať}\}$

$Dp^1 = \{\text{nepokoj, vzrušenie, obavy}\}$

$Dp^2 = \{\text{smútok, ľútosť, žiaľ}\}$

$Dp^3 = \{\text{túžba, clivota}\}$

$Dp^4 = \{\text{strach, bázeň}\}$

$Dp^5 = \{\text{radosť, veselie}\}$

$Dp^6 = \{\text{bolesť}\}$

V R sa tak vyčleňuje všeobecná LSP sloviess pocitu: чувствовать, испытывать, ощущать, obsahujúca iba Sp a konkrétne LSP, obsahujúce Sp i Dp, sú to:

- LSP¹ = (Sp + Dp¹) = беспокоиться, тревожиться, волноваться, болеть (за кого), переживать
 LSP² = (Sp + Dp²) = горевать, печалиться, грустить, жалеть, огорчать, скорбеть, страдать
 LSP³ = (Sp + Dp³) = тосковать, скучать
 LSP⁴ = (Sp + Dp⁴) = бояться, страшиться; ужасаться, пугаться, трепетать, дрожать
 LSP⁵ = (Sp + Dp⁵) = радоваться, веселиться; ликовать
 LSP⁶ = (Sp + Dp⁶) = болеть¹, страдать, хворать; недомогать

2. Model rozčlenenia LSP⁶ sloviess fyzickej bolesti na LSR na základe KA

$$LSP^6 = \{Sp + Dp^6 + (Df^1 \vee Df^2 \vee Df^3 \vee \dots \vee Df^{12}) + ('Dp^1 \vee 'Dp^2 \vee 'Dp^3 \vee \dots \vee 'Dp^{12})\}$$

Df = {lokalizovanosť bolesti}

Df¹ = {na celom tele}

Df² = {v kostiach, nohách, rukách}

Df³ = {v hlave}

Df⁴ = {o srdci}

Df⁵ = {v žalúdku}

Df⁶ = {v hrudi}

Df⁷ = {na tvári, lícach, v ušiach}

Df⁸ = {na koži, sliznici}

Df⁹ = {o rukách, nohách}

Df¹⁰ = {na tele, končatinách}

Df¹¹ = {o tele celkove}

Df¹² = {o tele, hlave, lícach}

'Dp = {druh bolesti}

'Dp¹ = {celkové chorobné pocity}

'Dp² = {vrtavá bolesť}

'Dp³ = {zvučanie, šumenie}

'Dp⁴ = {búšenie, intenzita, nepravidelnosť}

'Dp⁵ = {zvieravá bolesť}

'Dp⁶ = {tiesnivá ťažoba}

'Dp⁷ = {pálivá, štipavá bolesť}

'Dp⁸ = {fyzické podráždenie}

'Dp⁹ = {tuhnutie, trpnutie}

'Dp¹⁰ = {podchladenie organizmu}

'Dp¹¹ = {stav zimnice}

'Dp¹² = {prehriatie organizmu}

V R sa tak vyčleňujú tieto LSR slovíes fyzickej bolesti :

$LSR^1 = (Sp + Dp^6 + Df^1 + 'Dp^1) =$	болеть ¹ , страдать, хворать, недомогать (устар.)
$LSR^2 = (Sp + Dp^6 + Df^2 + 'Dp^2) =$	болеть ² , ныть, щемить (разг.), ломить (разг.), мозжить (разг.), гудеть (прост.)
$LSR^3 = (Sp + Dp^6 + Df^3 + 'Dp^3) =$	шуметь, гудеть, трещать
$LSR^4 = (Sp + Dp^6 + Df^4 + 'Dp^4) =$	болезненно биться, стучать, колотиться, трепетать, трепыхаться
$LSR^5 = (Sp + Dp^6 + Df^5 + 'Dp^5) =$	щемить, сосать, тянуть
$LSR^6 = (Sp + Dp^6 + Df^6 + 'Dp^6) =$	давить, сдавливать, сжимать, теснить, стеснять, стискивать
$LSR^7 = (Sp + Dp^6 + Df^7 + 'Dp^7) =$	гореть, пылать, палить, саднить ; щипать
$LSR^8 = (Sp + Dp^6 + Df^8 + 'Dp^8) =$	щекотать, шерстить, подирать, раззудить
$LSR^9 = (Sp + Dp^6 + Df^9 + 'Dp^9) =$	деревенеть, костенеть, коченеть, застывать, отсиживать (ногу)
$LSR^{10} = (Sp + Dp^6 + Df^{10} + 'Dp^{10}) =$	мерзнуть, замерзать, зябнуть (разг.), застывать (прост.), студиться, знобиться, холодеть, промерзать (до костей коченеть)
$LSR^{11} = (Sp + Dp^6 + Df^{11} + 'Dp^{11}) =$	знобить, лихорадить, трясти
$LSR^{12} = (Sp + Dp^6 + Df^{12} + 'Dp^{12}) =$	гореть, жариться, париться

3. Model rozčlenenia LSR² slovíes fyzickej bolesti na základe rozdielnosti komponentov 'Dp na lexémy

$$LSR^2 = \{Sp + Dp^6 + Df^2 + 'Dp^2\}$$

- 'Dp² = a) nepretržitá bolesť — болеть², ныть
 b) tupá bolesť — щемить
 c) tupá, vítavá bolesť — ломить
 d) dráždivá bolesť v kĺboch, pohách — мозжить
 e) tupá, pálivá bolesť od fyzickej námahy — гудеть

4. Príklady na lexikálno-sémantickú spájateľnosť — syntagmatiku a konfrontáciu ruštiny (R) a slovenčiny (Sl) niektorých lexém LSR¹, LSR², LSR¹⁰ a LSR¹²

1. LSR — болеть¹, страдать, хворать, прихваривать (разг.), недомогать (устар.), недужить (диал.)
 R — болеть — «страдать какой-л. болезнью» — Sl — „byť chorý, mať nejakú chorobu, trpieť na nejakú chorobu“

Он болел несколько недель.
 болеть чем
 страдать чем (чахоткой)
 страдать от чего (от головной боли)
 Она долго хворала.
 Он начал прихваривать ранней осенью.

Bol chorý niekoľko týždňov.
 byť chorý na čo
 trpieť na čo, mať čo (suchoty)
 trpieť na bolesti hlavy
 Bola dlho chorá.
 Začal chorŕavieť skoro na jeseň.

2. LSR – R – болеть² – «ощущать боль в разных органах, частях (тела)»
 У меня болит голова.
 У него болит в горле.
10. LSR – R – мерзнуть – «ощущать переохлаждение организма»
 Я мерзну, мне холодно.
 Меня знобит.
 У меня мерзнут руки.
 Моим рукам холодно.
 Мне холодно рукам, ногам.

– Sl – *bolieť*

Boľí ma hlava.
 Boľí ho v hrdle.

– Sl – *mrznúť*

Mrznem, je mi zima.
 Drví ma zima (zimnica).
 Mrznú mi ruky.
 Je mi zima na ruky.
 Je mi zima na ruky, na nohy.

12. LSR – R – гореть – «ощущать перегрев организма или отдельных его частей»
 Мне жарко. Мне жарко рукам, ногам.
 Он весь горит. Голова у меня горит.

– Sl – *horieť*

Je mi horúco. Je mi horúco na ruky, na nohy.
 Celý horí. Hlava mi horí.

Záver. Výsledky komponentovej analýzy sémantickej štruktúry slovného významu závisia od šírky a hĺbky záberu, v ktorom sa táto analýza vykonáva. Analýza ukazuje, že medzi sémantickými komponentmi sú rôzne štruktúrne súvislosti a pri porovnaní sémantických komponentov sa odhalí istá hierarchia sém. Sémy v slovnom význame netvorí iba jednoduché zoskupenie, ale istý systém a štruktúru. Systému slovného významu je takisto vlastná charakteristická črta organizácie

каждого системы, а то existencia центральной устредней части системы (ядра) а околоядровой сферы (периферии). Тато skutečnost плати ај пре скүману область лекікално-сёмантикеј скүпину словіе почиту, кде ядро репрезентује сполчнэ сэма а околоядрову сферу розлічнэ друпы доплнүјучих а диференціалнүх сём.

Предлоžený модел лекікално-сёмантикеј скүпину словіе почиту вүразне поуказује на системовэ вztаһы межди једнотками тејто скүпину, подмненэ һиерарчиоу сём в их сёмантикеј штрүктуре. Всеткы једноткы спја сполчнэ сэма, лекікално-сёмантике подскүпину вүчлеңујү доплнүјүче сэмы а лекікално-сёмантике рады одлішүјү од себа диференціалне сэмы, доплненэ даљшими доплнүјүчими сэмами. Сёмантику компонентову аналүзу бы мала доплнэти дистрибутивна аналүза поуказујүча на синтагматику вүчлененүх лекём. Тато проблематика са иба назначује а звүразңује конфронтациоу рускего а словенскего материалу.

Системовү пріступ ку скүманіу лекікално материалу указује, же в лекіке сү једнотливэ врствы, которэ са одлішүјү ступнот системовости а вүзадүјү си рözне формы а методы скүманіа.

*Јазыковеднү устав Л. Штүра САВ
Братислава, Налепкова 26*

Bibliografia

- АМОСОВ, Н. М.: Моделирование — орудие прогноза и управления. In: Кибернетика ожидаемая, кибернетика неожиданная. Москва 1968. = Citované podľa МОРХОВСКАЯ, Е. Й.: Основные аспекты общей теории лингвистических моделей. Киев. Вища школа 1975, с. 6.
- АПРЕСЯН, Ю. Д.: Идеи и методы современной структурной лингвистики. Москва, Просвещение 1960. 302 с.
- АПРЕСЯН, Ю. Д.: Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва, Наука 1974. 367 с.
- ВАСИЛЬЕВ, Л. М.: Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи. In: Очерки по семантике русского глагола. Ред. Л. М. Васильев. УФА, Ученые записки, выпуск 43, 1971, с. 38—310.
- ВАСИЛЬЕВ, Л. М.: Семантика русского глагола. Москва, Высшая школа 1981. 194 с.
- КИСЕЛОВА, Л. А.: Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения. In: Проблемы семантики. Ред. В. М. Солнцев. Москва, Наука 1974, с. 66—75.
- МОРХОВСКАЯ, Е. Й.: Основные аспекты общей теории лингвистических моделей. Киев, Вища школа 1975. 246 с.
- НАЙДА, Ю. А.: Наука перевода. Вопросы языкознания, 1970, № 4, с. 76—81.
- ПАВИЛЕНИС, Р. Й.: Проблема смысла: Современный логико-философский анализ языка. Москва, Мысль 1983. 286 с.
- СЕЛИВЕРСТОВА, О. Н.: Компонентный анализ многозначных слов. Москва, Наука 1975. 240 с.
- СЕЛИВЕРСТОВА, О. Н.: Об объекте лингвистической семантики и адекватности её описания. In: Принципы и методы семантических исследований. Ред. В. Н. Ярцева. Москва, Наука 1976, с. 119—146.
- ТОЛСТОЙ, Н. И.: Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии. In: Славянское языкознание. VI Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. Ред. С. Б. Бернштейн и др. Москва, Наука 1968, с. 96—112.
- УФИМЦЕВА, А. А.: Опыт изучения лексики как системы. Москва, Издательство АН СССР 1962. 287 с.
- ЦВЕТКОВ, Н. В.: К методологии компонентного анализа. Вопросы языкознания, 1984, № 2, с. 61—71.
- ШМЕЛЕВ, Д. Н.: Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). Москва, Наука 1973. 280 с.

SEKANINOVA, E.: Lexikálno-sémantická skupina sloviac pocitu v ruštine a slovenčine. *Slavica Slovaca*, 17, 1982, s. 32–39.

SEKANINOVA, E.: Z konfrontácie sémantického poľa sloviac pocitu v ruštine a slovenčine, *Slavia*, 52, 1983, s. 1–6.

SEKANINOVA, E.: Lexikálno-sémantické rady sloviac označujúcich pocity fyzickej bolesti v ruštine a slovenčine, *Slavica Slovaca*, 18, 1983, s. 217–225.

SEKANINOVA, E.: Z problematiky systémového skúmania lexiky. In: *Sbornik University Palackého FF v Olomouci. Olomouc 1984 (v tlači)*.

ZINOVIEV, A. A. – REVZIN, I. I.: Logický model jako prostředek vědeckého bádání. In: *Teorie modelů a modelování*. Red. K. Berka–L. Tondl. Praha, Svoboda 1967, s. 11–28.

МЕТОД МОДЕЛИРОВАНИЯ И КОМПОНЕНТНОГО АНАЛИЗА В СЕМАНТИКЕ (ПРИМЕНЕНИЕ ЕГО К ГЛАГОЛАМ ЧУВСТВА)

Резюме

При описании лексических явлений естественно ищутся пути системного изучения лексики. Внимание сосредоточивается на исследовании внутренних структурных и семантических связей и взаимодействий различных аспектов слова с целью объяснения сути лексического значения. Цель семантического анализа, реализованного как семантико-компонентный анализ значимых элементов – раскрытие содержательной стороны определённых целых путём анализа их значимых компонентов.

В современной лексической семантике как части общей системы выделяются главным образом семантические поля и в рамках этих полей лексико-семантические группы, подгруппы и ряды.

В предлагаемой статье описываются результаты семантико-компонентного анализа лексико-семантической группы глаголов чувства в русском языке на основании присутствия общей семы «чувствовать что-л.». В рамках этой группы выделяются лексико-семантические подгруппы глаголов ощущения на основании дополнительных сем и лексико-семантические ряды на основании присутствия дифференциальных сем.

Делается попытка детального компонентного анализа лексико-семантического ряда глаголов, обозначающих физическую боль. Учитываются также потенциальные семы, дающие потенциальные возможности лексической сочетаемости в рамках синтагматики в русском языке в сопоставлении со словацким. Результаты исследования демонстрируются в таблицах моделей, целью которых является большая наглядность и большая обоснованность компонентного и структурного подходов к изучению лексики как системы.

K OTÁZKE O STATUSE HLĚBKOVEJ ŠTRUKTÚRY VETY

SLAVO ONDREJOVIČ

Pojem hĺbkovej štruktúry (a s ním korelovaný pojem povrchovej štruktúry) patrí medzi základné, ale zároveň aj najviac kritizované pojmy modernej jazykovedy. Na rovine vety sa azda najviac kritiky venovalo chápaniu týchto pojmov u N. Chomského. Jeho interpretáciu hĺbkových a povrchových štruktúr odmietajú zväčša i sami generativisti, osobitne predstavitelia tzv. generatívnej sémantiky (porov. napr. Lakoff—Ross, 1972), rovnako ako aj iní západní lingvisti stojaci na odlišných pozíciách (napr. Hall, 1977; u neho možno nájsť bohatú literatúru o tejto otázke).

Chomského výklad týchto pojmov naozaj nie je prijateľný z rôznych dôvodov, na čo sa neraz poukazovalo aj v marxistickej jazykovede; z domácich autorov v poslednom čase venovali pozornosť tejto otázke J. Horecký (1980) a R. Zimek (1980). Marxistická jazykoveda dospela k poznaniu, že pojmy povrchovej a hĺbkovej štruktúry nielen že sú zásadne zlučiteľné s marxistickým pohľadom na jazyk, ale že sa im práve v tomto rámci dostáva hlbšie filozofické zdôvodnenie. L. S. Barchudarov (1973, s. 23) a ešte zreteľnejšie M. Komárek (1978, s. 267—268) ukázali, že pojmy hĺbkovej a povrchovej štruktúry sa nachádzajú vo vzťahu, ktorý materialistická dialektika postuluje pre kategóriu podstaty a javu.

Na tomto mieste sa nehodláme podrobnejšie zaoberať vývinom náhľadov na spomínané pojmy, sledovať varianty koncepcií povrchových a hĺbkových vetných štruktúr, aj keď by to nebolo nezaujímavé, lebo chápanie týchto pojmov sa zreteľne líši podľa jednotlivých období aj u samotného N. Chomského (porov. obdobie jeho raných prác reprezentovaných Syntaktickými štruktúrami, obdobie „štandardnej teórie“, obdobie „rozšírenej štandardnej teórie“ a obdobie „revidovanej rozšírenej teórie“), nehovoriac už o ďalších modifikáciách týchto pojmov v prácach jeho spolupracovníkov, nasledovníkov i kritikov. Niektorí z nich, napr. W. L. Chafe (1971), používajú termín sémantická štruktúra namiesto hĺbkovej, iní, napr. E. V. Padučevová (1976) rozlišujú termíny generatívna a negeneratívna interpretácia hĺbkových a povrchových štruktúr.

Rozhodne však nemožno súhlasiť s tými autormi, ktorí pojem hĺbkovej a povrchovej štruktúry považujú za nekompatibilný s marxistickým pohľadom na jazyk už aj na základe tej skutočnosti, že N. Chomský tieto pojmy vyvodil z Descartovej idealistickej teórie. Nie je neznáme, že N. Chomský u Descarta, Humboldta, Wittgensteina a ďalších hľadal iba zdôvodnenie svojej koncepcie ex post, často ich upravujúc podľa svojich potrieb. V každom prípade platí (porov. Komárek, 1978,

s. 286), že keby aj tvrdenie o Descartovi ako inšpirátorovi hĺbkovej štruktúry bolo presné, nemusel by to byť ešte dostatočný dôvod na odmietnutie tohto pojmu. Rozhodnúť tu môže totiž iba odpoveď na otázku, či daný pojem vystihuje niečo podstatné o jazyku, či môže pomôcť lepšie poznať a opísať jeho fungovanie. Ak je táto odpoveď kladná, povinnosťou marxistickej jazykovedy je pokúsiť sa o novú, z marxistického hľadiska prijateľnú interpretáciu uvedeného pojmu. Teda nie ho jednoducho zamietnuť, povedzme ako „čistý nezmysel“, ale ak sú na to dobré dôvody, „postaviť ho“ — povedané slovami V. I. Lenina (1976) — „z idealistickej hlavy na materialistické nohy“.

Pravda, ani v marxistickej jazykovede niet jediného, všeobecne prijateľného pohľadu na uvedené pojmy. Možno tu nájsť koncepcie celkom odmietajúce pojem hĺbkovej štruktúry vety napr. ako „hlbinný syntaktický výmysel“ (Spasov, 1980, s. 108), ale aj tvrdenie, že v prípade hĺbkových a povrchových štruktúr ide len o metaforu; tak hovorí napr. V. M. Solncev (1976), no jeho „typové superschémy“ sa od hĺbkových štruktúr neodlišujú nijako podstatne. Druhý pól tvoria autori, ktorí dané pojmy využívajú ako plodné teoretické východisko pri vysvetľovaní jednotlivých javov a procesov v jazyku, ako aj pri konštruovaní modelov na rôzne praktické ciele.

Možno ukázať, že protiklad hĺbkovej a povrchovej štruktúry nevznikol náhodou, ani bezdôvodne. Vyplývajú predovšetkým z neúspešných pokusov vysvetľovať jednotu formy a obsahu jazykových jednotiek ako jedno-jednoznačnej zhody. Pritom prípady nezhody medzi týmito dvoma plánmi na rôznych rovinách, ako dôsledku existencie asymetrického dualizmu v jazyku, sú dostatočne početné i dostatočne známe. Zdá sa, že naozaj práve uvedenie koncepcie povrchových a hĺbkových štruktúr bolo začiatkom dôležitej etapy v rámci pokusov odhaliť dialekticky protirečivý vzťah medzi formou vety a jej sémantikou. Ide okrem iného o poznanie, že aj povrchová štruktúra má svoj hĺbkový rozmer a rovnako že hĺbková štruktúra sa prejavuje aj v povrchovej. Aj keď totiž povrchové štruktúry sú v zásade dané používateľmi jazyka v ich lineárnom priebehu, nie sú to len bezobsažné postupnosti zvukových, akustických jednotiek. Hĺbka povrchovej štruktúry je priamo úmerná tomu, ako daný jazyk ovláda prijímateľ komunikácie. Na druhej strane i hĺbková štruktúra popri hlbších vzťahoch obsahuje aj niektoré vzťahy povrchovjšie (Kováček, 1978, s. 287).

Viacere otázky aj v marxistickej teórii hĺbkových a povrchových štruktúr však ostávajú naďalej otvorené. Jednou z nich je základná otázka o statuse hĺbkových štruktúr, čo sa niekedy formuluje celkom konkrétne ako otázka, či hĺbková štruktúra patrí skôr k jazyku alebo k mysleniu, alebo či je súčasťou oboch týchto fenoménov (Zvegincev, 1973, s. 191).

U Chomského hĺbková štruktúra je časťou lingvistickej teórie, metajazyka, „konštruktom“ potrebným na opis sémantickej štruktúry viet. N. Chomský (1966, s. 11) chápe totiž hĺbkové a povrchové štruktúry ako „syntaktické aspekty opisu“. Tomuto opisu však pripisuje psychologickú realnosť, lebo ho pokladá za prejav

„jazykovej kompetencie“ nositeľov daného jazyka. N. Chomský navyše nielenže jazyk interpretuje ako psychický jav, ale ako je známe, aj jazykovedu chápe ako súčasť kognitívnej, resp. všeobecnej psychológie. V uvedenom zmysle ide vlastne o istý návrat k psychologizmu.

Chomského pojem hĺbkovej štruktúry vety nie je prijateľný ani v neskoršom chápaní (Chomský, 1970) aj preto, že sa vykladá v zmysle sémantickej interpretácie povrchových formálnych štruktúr. Takýto výklad predpokladá totiž prvotnosť formálnych štruktúr a korelované sémantické štruktúry sa stavajú do závislej pozície. Bližšie k pravde — ak už potrebujeme hovoriť o nejakej „interpretácii“ — by bol zrejme opačný výklad, podľa ktorého formálnosyntaktické štruktúry, tak ako ich odhaľuje gramatická analýza, sú odvodené od sémantickej štruktúry. Takže naopak: formálne štruktúry majú také vlastnosti, že ich možno chápať ako „syntaktické interpretácie“ hĺbkovej, resp. sémantickej štruktúry (porov. Kacnelson, 1972, s. 104; Zimek, 1980).

Jasné je to, že psychickým (ideálnym) je myslenie, ale to — hoci sa uskutočňuje v zásade na báze jazyka v podobe tzv. vnútornej reči — nie je jazykom, ba ani súčasťou jazyka. Ale akým fenoménom je jazyk?

Znovu tu možno nájsť aspoň tri odpovede: je to materiálny jav, psychický (ideálny) jav alebo materiálno-ideálny jav. Pri odpovedi na túto otázku treba podľa nášho názoru vychádzať zo všeobecnosemiotického, resp. filozofického definovania jazyka ako sústavy materiálnych znakov, v porovnaní s ktorým je lingvistické chápanie znaku paradoxné, lebo zahrňuje aj ideálnu zložku. Ako k tomu dochádza?

Podľa všetkého práve na základe toho, že svojimi orgánmi vnímame zvukovú, resp. grafickú stránku jazykového signálu a významy takto nevnímame, vzniká dojem, že v materiálnom svete jestvuje len výrazová stránka jazyka (len tá je materiálna) a jazykové významy sú ideálne. Pokladáme za adekvátnejší taký výklad, podľa ktorého ideálne, t. j. vo vedomí človeka, resp. v jeho mozgu jestvujú nie významy slov a iných jazykových jednotiek, ale poznanie týchto významov, ich „stopy“. Významy sú v tomto zmysle rovnako materiálne ako ich zvukový obal: „Ak sa istá informácia stáva súčasťou nejakého znaku, jestvuje ako vlastnosť presne v tom istom zmysle ako aj akustické vlastnosti. Preto je informácia empirická; ľahko ju vníma človek, ktorý je ‚naladený‘ na jej prijatie, t. j. ovládajúci jazyk, v ktorom sa daná informácia podáva“ (Varduľ, 1977, s. 24—25).

Ako vidieť, podobný záver vyplýva aj z Varduľovej koncepcie, ktorý v tejto súvislosti zavádza pojem ideálnych referentov: „Pri konštruovaní jazykovej výpovede paralelne s ňou sa konštruuje jej ideálny referent. Tento referent môže byť adekvátny alebo neadekvátny skutočnosti, ale nikdy s ňou nie je zhodný, lebo on je ideálny a skutočnosť je materiálna“ (op. cit., s. 26). Čo sa týka znaku, je materiálny tak vo výrazovej ako aj významovej zložke. „V tomto zmysle“ — hovorí I. F. Varduľ (ibid., s. 25) — „sú všetky jazykové jednotky jednostranné. Niet v nich ani

zrnka ideálneho“. A na inom mieste sa vyjadruje ešte kategorickejšie: „Materiálno-ideálny kentaur je nezmysel“ (ibid., s. 31).

Každý znak je znakom len vďaka tomu, že niečo označuje, inými slovami, že sa vzťahuje na niečo, čo je mimo neho. Dôležité však pritom je — ako už dávnejšie upozornil aj A. I. Smirnickij (1954) — nezamieňať významy jazykových jednotiek s poznaním tohto významu, skutočné, objektívne jestvovanie jazyka v reči s jeho odrazom vo vedomí, t. j. s poznaním daného jazyka.

Na pozadí tejto dištinkcie treba pristupovať podľa nášho názoru aj k pojmu hĺbková štruktúra (porov. aj Barchudarov, 1973). Je logické, že ak ona je podstatou v porovnaní s povrchovými štruktúrami (a argumentácia, že je to naozaj tak, znie veľmi presvedčivo) a ak hĺbkovú štruktúru chápeme ako gnozeologickú kategóriu, vysúvame túto podstatu mimo vety ako superznaku, do oblasti vedomia, resp. myslenia. Ale podstata, taká je jej marxistická interpretácia (Filozofický slovník, 1982, s. 346), nejestvuje nikdy mimo vecí a procesov, ktorých je podstatou. Je v nich a jestvuje prostredníctvom nich ako ich všeobecná základná vlastnosť, ako ich „zákon“.

Z toho, čo sme uviedli, vyplýva záver, že chápanie hĺbkovej štruktúry ako konceptuálnej kategórie pokladáme za potrebné odpsychologizovať a preformulovať v tom zmysle, aby sa mohla zaradiť do všeobecnej teórie materiálnych znakových systémov. Takto postupuje aj moderná logika, ktorá sa tiež usiluje oslobodiť sa od psychologizmu. Adekvátna je taká koncepcia, v ktorej sa hĺbková štruktúra pokladá za súčasť jazykovej štruktúry. Práve s takýmto chápaním sa stretávame napr. u autorov z pražskej skupiny algebraickej lingvistiky (Panevová, 1981).

Veta má, pravdaže, aj svoj pojmový, myšlienkový obsah, ale jeho miesto je vo vnútornej reči, ktorá môže sprevádzať vonkajšiu reč i jestvovať samostatne. Vzťah medzi konceptuálnou a hĺbkovou štruktúrou je preto vzťahom medzi ideálnym a materiálnym. Práve pri ich prechodoch, viazaných na prechody medzi myslením a rečou, dochádza k idealizácii alebo materializácii. Pravda, tieto roviny nie sú totožné ani štruktúrne. V hĺbkovej rovine v našom vymedzení sa uplatňuje známy jazykový antropologizmus, resp. antropocentrizmus — jazyk si obsah štruktúruje po svojom. Napr. vo vete *Blesk rozčesol strom* menu *blesk* pripisuje rolu agensa a len na konceptuálnej rovine je to elementív, force alebo ako ináč pomenujeme túto funkciu.

Napokon ešte poznámka. Výčitka N. Chomskému, že jeho hĺbková štruktúra nie je dosť hlboká, nemá zásadný charakter. Ak áno, tak len vzhľadom na to, že N. Chomský kládol na ňu požiadavku univerzálnosti. A takou hĺbková štruktúra ani v jeho vlastnom chápaní, ani v chápaní, o ktorom sme tu hovorili, rozhodne nie je.

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV
Bratislava, Nálepková 26

Bibliografia

- BARCHUDAROV, L. S.: K voprosu o poverchnostnoj i glubinoj strukture predloženiya. Voprosy jazykoznanija, 1973, č. 1, s. 20—36.
- Filozofický slovník. Red. I. T. Frolov. 3. vyd. Bratislava, Pravda 1982. 538 s.
- HALL, R. A. Jr.: Some critiques of Chomskyan theory. Neuphilologische Mitteilungen, 78, 1977, s. 86—95.
- HORECKÝ, J.: K pojmu hlčkové štruktúry. In: K marxistické metodologii v jazykověde. Red. Š. Peciar—J. Popela. Praha 1980, s. 126.
- CHAFE, W. L.: Meaning and structure of language. Chicago, Chicago University Press 1971. 352 s.
- CHOMSKY, N.: Topics in the theory of generative grammar. The Hague — Paris, Mouton 1966. 312 s.
- CHOMSKY, N.: Deep structure, surface structure and semantic interpretation. In: Studies in general and oriental linguistics. Red. R. Jakobson—J. Kawataba. Tokio 1970, s. 44—55.
- KACNELSON, S. D.: Tipologija jazyka i rečevyje myšlenije. Leningrad, Nauka 1972, 216 s.
- KOMÁREK, M.: K pojetí povrchové a hloubkové struktury. Slovo a slovesnost, 39, 1978, s. 285—287.
- LAKOFF, G.—ROSS, J. R.: Ist Tiefenstruktur notwendig? In: Generative Semantik. Red. B. Abraham—R. J. Binnick. Frankfurt am Mein 1972.
- LENIN, V. I.: Filozofické zošity. 2. vyd. Bratislava, Pravda 1976. 894 s.
- PADUČEVA, E. V.: O semantike sintaksisa. Moskva, Nauka 1976. 300 s.
- PANEVOVÁ, J.: Formy a funkce české věty. Praha, Academia 1981. 224 s.
- SMIRNICKIJ, A. I.: Objektivnost suščestvovaniya jazyka. Moskva, Izdatelstvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta 1954. 209 s.
- SOLNCEV, V. M.: K voprosu o glubinoj strukture v porožděni smysla predloženiya. In: Teorija jazyka — Anglistika — Keftologija. Red. V. P. Aleksejev. Moskva, Nauka 1976, s. 114—124.
- SPASOV, D.: Jednota a rozmanitost. Bratislava, Pravda 1980. 320 s.
- ZIMEK, R.: Sémantická výstavba věty. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1980. 174 s.
- ZVEGINCEV, V. A.: Jazyk i lingvističeskaja teorija. Moskva, Izdatelstvo Moskovskogo universiteta 1973. 248 s.
- VARDUL, I. F.: Osnovy opisatel'noj lingvistiki. Moskva, Nauka 1977. 352 s.

К ВОПРОСУ О ГЛУБИННОЙ СТРУКТУРЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Резюме

В статье автор уделяет внимание некоторым вопросам определения характера глубинной структуры предложения, одного из наиболее популярных, но одновременно и наиболее противоречиво оцениваемых понятий современной лингвистики. Из трех возможных ответов относительно характера глубинной структуры предложения — принадлежит ли она к языку, к мышлению или является ли она составной частью обеих, автор выбирает первый из них и пытается обосновать это решение из позиций марксистской лингвистики. Он исходит из предположения, что язык представляет собой материальное явление как в плане выражения, так и в плане значения. Глубинная структура предложения понимается здесь одновременно как сущность по сравнению с поверхностными, формально-грамматическими структурами. В случае определения глубинной структуры в качестве гносеологической категории она выходит за пределы предложения. Автор убежден о необходимости последовательного снятия психологизма с понятия глубинной структуры и преформулирования концепций поверхностных и глубинных структур таким способом, чтобы возникла возможность включить эти категории в общую теорию материальных знаковых систем.

OBSAH A FORMA TERMÍNU

IVAN MASÁR

1. Zreteľné stopy k úvahám o forme a obsahu v jazyku vedú až k antickým mysliteľom a spomedzi nich vari najzreteľnejšie stopy smerujú k Platónovi. Platón totiž v chýrnom spise (dialógu) *Kratylos* vkladá do úst účastníkov rozhovoru Kratyla, Sokrata a Hermogena nielen jednotlivé pozoruhodné formulácie o funkcii pomenovania (termínu) ako nástroja, ktorým poučame ľudí a rozoberáme skutočnosť, o dôležitosti toho, že v pomenovaní sa zachováva podstata veci, o potrebe zisťovať, či pomenovanie vyjadruje prirodzenú podstatu vecí atď., ale zároveň nastoľuje otázku, či sa v jazyku spája forma s obsahom na základe *physei* (prirodzenosti, prirodzenej povahy vecí), ako predpokladá Kratylos, či na základe *thesei* (konvencie, dohovoru, dohody), pre ktorú argumentuje Hermogenes. Ale okrem toho sú v tomto Platónovom spise cenné myšlienky o znakovej povahe pomenovania a o konvenčnosti, v našej jazykovednej terminológii o arbitrárnosti jazykového znaku, sprostredkované postojmi Sokrata ako protagonistu dialógu. Sokrates vyžaduje od Hermogena, aby priznal „že reprezentácia na základe podobnosti je nadradená konvenčným znakom, ale napriek lákavosti takéhoto chápania prinajmenej pripúšťa spolupôsobenie dodatkového faktora konvencie, zvyku, obyčaje“ (Jakobson, 1970, s. 32).

1.2. Prirodzene, že otázky formy a obsahu v jazyku (ale nielen v jazyku), otázky podstaty a fungovania znakov v ľudskej spoločnosti zaujímali aj neskorších mysliteľov. K ich zisteniam spravidla sformulovaným v gnómach typu *Forma dat esse rei* (doslova: *Forma dáva veci jestvovanie*, voľnejšie: *Vec jestvuje prostredníctvom/na základe formy*), *Signum est aliquid quod stat pro aliquo* (*Znak je niečo, čo stojí za niečo iné*) a ďalších vracajú sa niekedy aj súčasní bádatelia v úvahách o forme a obsahu a o znakovej povahe jazyka. Pritom napr. latinská veta *Signum est aliquid, quod stat pro aliquo* sa chápe ako najvšeobecnejšia definícia znaku (Horecký, 1983, s. 47). Ak porovnáme modernejšiu definíciu znaku, t. j. definíciu znak je „materiálny, zmyslami vnímateľný predmet, udalosť alebo činnosť, ktorá v poznaní ukazuje, označuje alebo zastupuje iný predmet, udalosť, činnosť alebo subjektívny výtvor“ (Rozental, 1974, s. 608), zistíme, že je osnovaná na najvšeobecnejšej citovanej definícii, že je vlastne iba jej rozšírenou verziou. Formálnou modifikáciou všeobecnej definície je aj Peirceovo vymedzenie rozšírené v lingvistickej literatúre, t. j. vymedzenie „niečo, čo pre niekoho niečo zastupuje z nejakého hľadiska alebo v nejakej úlohe“, resp. niečo „podľa čoho možno usudzovať o niečom inom“ (Solncev, 1981, s. 82).

1.3. Vymedzenia pojmu znak sa tu neuvádzajú nefunkčne, ale s ohľadom na to, že termín ako predmet tejto úvahy je tak isto znakom, presnejšie jazykovým znakom a so zreteľom na osobitné funkcie v odbornej komunikácii a ďalšie okolnosti je vlastne aj špecifickým jazykovým znakom. Z hľadiska klasifikácie znakov na indexické, ikonické a konvenčné (Krupa, 1979, s. 55 a i.) patrí termín podobne ako iné jazykové znaky medzi konvenčné znaky, ktoré sú najpočetnejšie. O konvenčných znakoch platí, že majú odrazovú hodnotu, „ale platí to iba o ich obsahovej stránke; ich forma je relatívne nezávislá od obsahu“ (Krupa, op. cit.). A pravdaže platí o nich aj to, že „označujú iné predmety nie v dôsledku svojich prirodzených vlastností, ale preto, že im ľudia prisúdili vlastnosti iné predmety označovať“ (Solncev, 1981, s. 83).

Po vymedzení pojmu znak treba venovať pozornosť aspoň základnej charakteristike pojmov obsah a forma. Na rozdiel od znaku, ktorému možno nielen na základe citovanej definície, ale aj na čisto skúsenostnom podklade prisúdiť vlastnosť predmetnosti, forma a obsah sú filozofické kategórie odrážajúce „vzájomnú súvislosť dvoch stránok prírodnej a sociálnej reality: určitým spôsobom usporiadaného súhrnu prvkov a procesov, ktoré vytvárajú predmet alebo jav“ (Rozentaľ, 1974, s. 375). Pravda, toto vymedzenie má zreteľnú črtu statickosti. Viditeľne dynamický prvok obsahujú definície, podľa ktorých je obsah „súhrn vnútorných charakteristík a vlastností systému, zdrojov jeho jestvovania a rozvoja“ a forma „vnútorný vzťah a základné osobitosti štruktúry daného systému, spôsob vzájomného pôsobenia jeho elementov a častí“ (Horecký—Blanár—Sekaninová, v tlači). Hodno poznamenať, že v jazykovednej literatúre sa termín forma niekedy spresňuje špecifikujúcimi atribútmi, napr. vonkajšou formou sa rozumejú akustické a grafické vyjadrovacie prostriedky. Obsah (presnejšie obsahová stránka znakových vzťahov) sa chápe ako komplex gramatických, lexikálnych, slovotvorných atď. významov (napr. Kořenský, 1980, s. 136).

V tomto príspevku sa opierame o vymedzenie znaku ako veci zastupujúcej inú vec a o dynamicky chápané filozofické kategórie formy a obsahu.

2. Základom úvah o obsahu a forme termínu ako jazykového znaku je objasnenie vzťahu medzi pojmom a termínom. Tento vzťah zaujíma terminológov od začiatku vypracúvania sústavnej teórie terminológie, pričom sa v jazykovede viedla rozsiahla diskusia o tom, či je termín čírym zvukovým obalom pojmu alebo či ho možno chápať ako dialektickú jednotu formy a obsahu (Poštolková—Roudný—Tejnor, 1983, s. 26). Ustálil sa názor, že pojem a termín tvoria dialektickú jednotu, v ktorej je vedúcim prvkom pojem. Termín sa pri takomto prístupe kvalifikuje ako spôsob jestvovania a reprezentácie (prejavu) pojmu, má teda kategoriálne vlastnosti formy, z čoho vyplýva, že kategoriálna vlastnosť obsahu sa prisudzuje pojmu. Vyjadrené explicitnejšie: v relácii pojem — termín reprezentuje pojem obsah a termín predstavuje formu. Lenže ak obsah a forma sú kategórie jedného objektu, vzniká otázka, čo je tu vlastne objekt, keď pojem má reprezentovať obsah a termín formu.

K uvedenému chápaniu vzťahu pojem — termín sa dospelo uplatnením analytických lineárno-príčinných metód výskumu. Od nich sa však upustilo a dôraz sa kladie na analýzu celostných integrovaných vlastností objektu, na odhaľovanie jeho rozličných vzťahov a štruktúry. Inými slovami preferuje sa systémový prístup, ktorého nosným pilierom sú tieto dve tézy: „a) celok je viac, ako súhrn jeho častí, čo znamená, že celok má osobitné, jemu vlastné vlastnosti odlišné od vlastností jeho jednotlivých prvkov, b) systém ‚funguje‘ podľa jemu vlastných zákonov, princípov, ktoré nemožno odvodiť zo zákonov a princípov, podľa ktorých sa správajú jeho prvky“ (Bodnár, 1982).

3. Je celkom zreteľné, že práve takýto systémový prístup k „dvojjedinému“ objektu pojem/termín uplatnil J. Horecký (1974). Systémovú analýzu zakladá autor na akomsi „rozdvojení“ skúmaného objektu, na delimitácii sfér, do ktorých jednotlivé časti patria, t. j. na tom, že objekty pojem a termín sú síce navzájom tesne späté — nepopiera sa teda ich dialektická jednota —, ale predsa len osobitné objekty (ried. I. M.). Pojem je objekt z oblasti myslenia (možno doplniť, že tu ide o poznávacie, gnozeologické myslenie), zatiaľ čo termín je objekt z oblasti jazyka a teda súvisí s komunikatívnym myslením. (O pojmoch gnozeologické a komunikatívne myslenie porov. Horecký, 1971, s. 123.) A keďže ide o dva objekty z rozličných oblastí, každý z nich vlastne treba charakterizovať filozofickými kategóriami obsahu a formy osobitne. Tento fakt už sám o sebe signalizuje, že vzťah medzi pojmom a termínom musí byť oveľa zložitejší, ako to vychodí z rovníc pojem = obsah, termín = forma.

3.1. Zo systémového prístupu k skúmanému objektu vyplynul J. Horeckému záver, že termín je štvorrozmerný objekt, ktorý má: 1. pojmovú zložku (súbor predikátov, tzv. logické spektrum pojmu); 2. sémantickú zložku (sémantické príznaky pojmu); 3. onomaziologickú zložku (sémantické príznaky pojmu využívané pri tvorbe konkrétneho termínu ako motivácia pomenovania); 4. onomatologickú zložku (realizácia pomenovania konkrétnymi jazykovými prostriedkami).

Každá z týchto zložiek má vlastný obsah a vlastnú formu. Ich obsahom (uvádzame ho podľa číslovaného poradia zložiek) sú predikáty, sémantické príznaky, motívy, morfémy. Ich formou sú vzťahy podľa stupňa všeobecnosti, vzťahy paralelné s pojmovou zložkou, vzťahy medzi bázou a príznakom, vzťahy medzi určujúcim a určeným členom (Horecký, 1974, s. 323).

3.2. Podrobnejšie sa všetky štyri zložky objektu *termín* z hľadiska filozofických kategórií obsahu a formy charakterizujú takto:

Pojmová zložka. Obsah pojmovej zložky termínu tvorí množina predikátov, pre ktorú sa paralelne a vcelku aj ustálene používa označenie (pomenovanie, termín) logické spektrum pojmu. Predikáty sa formálne vyjadrujú jazykovými výrazmi (prostriedkami) usporiadanými podľa istých klasifikačných kritérií (takým kritériom býva príslušnosť objektu do triedy javov, jeho špecifickosť, funkčnosť atď.) a tvoria-cimi neuzavretú množinu. Napríklad logické spektrum pojmu *počítač* sa skladá

z tejto množiny predikátov: 1. patrí do triedy strojov, 2. spracúva informácie, 3. pracuje samočinne, 4. vyžaduje program, 5. na základe programu vykonáva rozličné operácie (porov. Masár, 1984). Predikát „patrí do triedy strojov“ stojí hierarchicky najvyššie, pomocou neho sa vyjadruje príslušnosť počítača ku genus proximium. Sformulovaný je na báze všeobecnej formuly *patrí do triedy B*, ktorá sa nemusí vyjadrovať iba jazykovými prostriedkami, možno ju vyjadriť aj formalizovaným zápisom. Prirodzene, že formalizovaným zápisom možno vyjadriť všetky formalizovateľné predikáty. Ak je teda obsahom pojmovej zložky neuzavretá množina predikátov, jej forma je daná poradím predikátov, prípadne inými logickými vzťahmi.

Sémantická zložka. Obsahová stránka sémantickej zložky sa utvára z množiny sémantických príznakov, ktoré sú abstrahované z logického spektra pojmu. Pri realizácii termínu jazykovými prostriedkami sa sémantické príznaky formálne vyjadrujú pomocou slov alebo morféme. Konkrétne pri termíne *počítač* sa sémantický príznak „schopnosť vykonávať operácie“ (porov. 5. predikát logického spektra pojmu *počítač*) vyjadruje morfému *počíta-* a sémantický príznak „vec z triedy strojov“ derivačnou morfému *-č* (porov. 1. predikát). Za formu sémantickej zložky pokladá J. Horecký poradie sémantických príznakov vymedzené v pojmovej zložke (pripúšťa aj súhrn onomaziologickej zložky). Je jasné, že sémantický príznak možno priradiť ku každému predikátu. Pri termíne *počítač* by mohlo ísť o tieto príznaky: 1. vec z triedy strojov, 2. schopnosť spracúvať informácie, 3. schopnosť pracovať samočinne, 4. podmienenosť programom, 5. schopnosť vykonávať operácie. Na termíne *počítač* vidieť, že sa v ňom realizovali dva sémantické príznaky.

Onomaziologická zložka. Obsahovú stránku tejto zložky termínu tvoria základné onomaziologické príznaky, prakticky tie spomedzi sémantických príznakov, ktoré sa v konkrétnom termíne (pomenovaní) naozaj využívajú. Tieto sémantické príznaky sú vlastne motiváciou, východiskom pomenúvania. Forma onomaziologickej zložky sa prejavuje vzťahmi medzi onomaziologickou bázou a onomaziologickým príznakom. Pri ilustračnom jednoslovnom termíne *počítač* je bázou slovtvorná prípona *-č* a onomaziologickým príznakom je odvodzovací základ *počíta-*. Vo viacslovných termínoch reprezentuje onomaziologickú bazu určované substantívum a onomaziologický príznak určujúce slovo, napr. v termíne *korčekové rýpadlo* je bázou substantívum *rýpadlo*, príznakom adjektívum *korčekové*.

Onomatologická zložka. Obsahovú stránku tejto zložky tvoria pri odvodených termínoch morfémy, pri viacslovných termínoch slová (aj to sú vlastne morfémy, lebo sa spravidla abstrahuje od gramatických vlastností) vyjadrujúce v danom jazyku vybrané onomaziologické príznaky. V tejto súvislosti J. Horecký upozorňuje, že onomatologická zložka termínu sa vyjadruje v každom jazyku prostriedkami vlastnými iba konkrétnemu jazyku, kým ostatné zložky, no predovšetkým zložka pojmová, majú univerzálnu platnosť. Forma onomatologickej zložky je vzťah medzi derivačným základom a derivačnou morfému pri odvodenom termíne (*počíta*-↔-

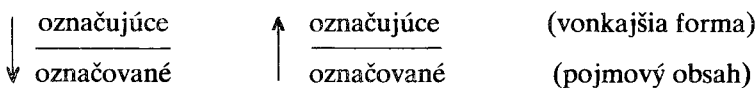
č), medzi určujúcim a určovaným slovom vo viacslovnom termíne (korčekové → rýpadlo, pokrývka ← ramena).

3.3. Z uvedených charakteristík termínu ako štvorrozmerného objektu (entity) vychodí, že obsahom termínu je množina jeho zložiek, formou je realizácia vzťahov medzi týmito zložkami pomocou jazykových prostriedkov. K zisteniu o viacrozmerosti termínu dopracúva sa jazykoveda systémovým prístupom k objektu skúmania a pravdaže v rámci systémového prístupu aplikáciou filozofických kategórií obsahu a formy ako kategórií marxistickej dialektiky.

4. Opísaný prístup k termínu, v podstate detailná analýza vzťahu pojem — termín, treba chápať ako pohľad na „mikroštruktúru termínu“ (Buzássyová, 1983, s. 134). Prístup k terminologickej problematike, pri ktorom sa výskum sústreďuje na javy obsahového a výrazového plánu, na distribúciu a fungovanie jednotiek obsahového plánu medzi jednotkami výrazového plánu a naopak (ide tu o javy synonymie, antonymie, polysémie atď.), na konfrontáciu organizácie obsahového plánu s organizáciou výrazového plánu, ako ho reprezentuje napr. práca sovietskej terminologičky T. Z. Kandelakiovej, je skôr makroštruktúrnym pohľadom (Buzássyová, op. cit.). Makroštruktúrný pohľad na problematiku termínu a terminológie nachádzame aj v práci ďalšej sovietskej terminologičky (Danilenko, 1977). Zdá sa však, že pre aplikovanú terminologickú prácu je výhodnejší mikroštruktúrný pohľad — onomaziologický prístup k termínu. Pri ustaľovaní nových termínov sa totiž postupuje tak, že sa najskôr sformulujú predikáty logického spektra pojmu a hľadá sa najprimeranejšie označenie, t. j. postupuje sa od obsahového plánu k výrazovému plánu termínov. Takýto postup nemá len čisto pragmatické pozadie a dôvody, ale je viditeľne opretý o teoretický postulát, že „dominantným konštituentom vedomia je pojmové myslenie“ (Dolník, 1983, s. 100), v podstate teda o poznatok o priorite pojmu. Pozoruhodné je, že s prioritou pojmu sa ráta aj v iných terminologických teóriách a koncepciách. Zreteľné je to zo schémy jazykového znaku zobrazujúcej v znaku vzťah označujúceho a označovaného (Rondeau, 1981, s. 14):

všeobecný jazykový znak

terminologický jazykový znak

5. Na ilustráciu problematiky obsahu a formy termínu, ako aj obsahu a formy všetkých štyroch rozmerov konštituujujúcich termín ako celok, ako jazykový znak, zvolil sa termín *počítač*, skonštruovalo sa jeho logické spektrum, abstrahovali sa sémantické príznaky, zvolila sa onomaziologická báza a onomaziologický príznak. Treba však odpovedať na potenciálnu námietku, či termín *počítač* dostatočne, presne, výstižne a úplne pomenúva príslušný pojem, keďže sa ním z logického spektra realizovali iba dva predikáty (1. a 5.). Takisto treba odpovedať na otázku, prečo sa realizovali práve tieto predikáty.

5.1. Na námietku možno odpovedať tak, že pojem sa nijakým znakom nevystihuje v jeho totalite. Pre jazykový znak je totiž charakteristické, „že je založený na princípe pars pro toto, že je svojím spôsobom metaforou, lebo pomáha ľuďom poznávať celok (a komunikovať o ňom) cez časť“ (Krupa, 1979, s. 58). Dôsledky princípu pars pro toto sa v terminológii preklenujú tak, že sa postuluje potreba definovať termín. V definícii „stroj na spracovanie informácií (údajov), ktorý samočinne vykonáva (pomocou programu) postupnosť rozličných aritmetických, logických a iných operácií“ (Názvoslovie počítačov, 1974, s. 170) sú zachytené všetky predikáty logického spektra pojmu *počítač*. Pravda, ani vzájomná zviazanosť termínu a jeho definície nie je úplnou zárukou, že sa objekt chápaný ako celosť postihne v absolútnej úplnosti. Celok ako taký je totiž „nepostihnuteľný vo svojej úplnosti, (jeho) poznanie sa vždy opiera iba o časť jeho vlastností a na ich základe vyvodzuje záver o celku“ (ibid.). Aj termín ako jazykový znak odráža teda iba časť vlastností objektu, ktorý je termínom pomenovaný.

5.2. Na otázku, prečo sa v ilustračnom termíne realizoval práve prvý a piaty predikát (sprostredkované cez sémantické príznaky ako motívy pomenovania), treba hľadať odpoveď v usporiadaní predikátov podľa spomenutých klasifikačných kritérií, v podstate vlastne v terminologických preskripčných pravidlách, podľa ktorých sa má pojem zaradiť ku genus proximum, má sa mu nájsť miesto v systéme pojmov a pod. Prirodzene, že v terminológii sa nepracuje iba so vzťahom rod—druh, ale aj so vzťahmi časť—celok, proces—výsledok, príčina—následok atď. (porov. Poštolková—Roudný—Tejnor, 1983, s. 65).

6. Systémový prístup k objektu výskumu a aplikácia kategórií marxistickej dialektiky, konkrétne kategórií obsahu a formy, ktoré sa všeobecne pokladajú za najdôležitejší jazykový protiklad (porov. Bosák, 1978, s. 107) odhaľujú termín ako osobitný jazykový znak — ako terminologický jazykový znak. Ten sa odlišuje od ostatných jazykových znakov tým, že sa uvedomene, zámerne konštituuje z pojmového obsahu. Terminológia neskúma, aké významy sa spájajú s istou jazykovou formou, s istým znakom, ale skúma, aká je (pri zavádzaní nového termínu aká má byť) jazyková forma reprezentujúca pojem, ktorého predikáty sú známe. V protiklade k lexikológovi usilujúcemu sa zistiť význam alebo významy viazané na konkrétnu jazykovú formu, terminológ vychádza z pojmu a hľadá odpoveď na otázku, ako sa tento pojem pomenúva, resp. ako by sa mal pomenovať.

Je prirodzené, že logik, lexikológ či iný špecialista by vniesol do problematiky obsahu a formy termínu iné aspekty, ako sa tu vniesli z pohľadu terminológa, predovšetkým terminológa praktika.

Celkom na záver sa žiada potvrdiť alebo poprieť citovanú gnómu *Forma dat esse rei* na základe toho, čo sa tu uviedlo o obsahu a forme termínu. Gnóma platí s tou pripomienkou, že forma vyplýva z obsahu.

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV
Bratislava, Nálepková 26

Bibliografia

- BODNÁR, J.: Nová idea systémovosti. Nedeľná Pravda, 19. 2. 1982, s. 6.
- BOSÁK, J.: Kategórie marxistickej dialektiky a jazykoveda. Jazykovedný časopis, 29, 1978, s. 105—111.
- BUZÁSSYOVÁ, K.: Dynamika v odbornej terminológii. Jazykovedný časopis, 34, 1983, s. 132—144.
- DANILENKO, V. P.: Russkaja terminologija. Moskva, Nauka 1977. 246 s.
- DOLNÍK, J.: Funkcia jazyka. Jazykovedný časopis, 34, 1983, s. 97—107.
- HORECKÝ, J.: O komunikatívnom aspekte vo vzťahu jazyka a myslenia. Jazykovedný časopis, 22, 1971, s. 121—127.
- HORECKÝ, J.: Obsah a forma termínu. Kultúra slova, 8, 1974, s. 321—324.
- HORECKÝ, J.: Vývin a teória jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 112 s.
- HORECKÝ, J.—BLANÁR, V.—SEKANINOVÁ, E.: Obsah a forma ako organizujúce princípy slovnej zásoby. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV (v tlači).
- JAKOBSON, R.: Hledání podstaty jazyka. In: 12 esejí o jazyce. Praha, Mladá fronta 1970, s. 29—45.
- KOŘENSKÝ, J.: K marxistické metodologii v jazykovědě. Red. Š. Peciar—J. Popela. Praha, Ústav pro jazyk český ČSAV, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Kabinet cizích jazyků ČSAV 1980, s. 135—145.
- KRUPA, V.: O povaze jazykového znaku. Jazykovedný časopis, 30, 1979, s. 55—60.
- MASÁR, I.: Vypracúvanie definície termínu a názvu v *Krátkom slovníku slovenského jazyka*. Kultúra slova, 18, 1984, s. 71—79.
- Názvoslovie počítačov. Kultúra slova, 8, 1974, s. 162—176.
- POŠTOLKOVÁ, B.—ROUDNÝ, M.—TEJNOR, A.: O české terminologii. Praha, Academia 1983. 118 s. + příl.
- RONDEAU, G.: Introduction à la terminologie. Montréal, Centre éducatif et culturel 1981. 227 s.
- ROZENTAL, M. M.: Filozofický slovník. Bratislava, Nakladateľstvo Pravda 1974. 620 s.
- SOLNCEV, M. V.: Systém a struktura v jazyce. Praha, Academia 1981. 272 s.

СОДЕРЖАНИЕ И ФОРМА ТЕРМИНА

Резюме

Аналитические линейно-причинные методы исследования при изучении отношений понятие — термин привели к заключению, что в рамках этих взаимоотношений понятие представляет категориальные качества содержания, а термин — категориальные качества формы. Но системный подход, основанный на тезисе, что целое представляет собой нечто большее чем механическую совокупность его частей, или же на тезисе, что система действует согласно свойственным ей закономерностям, не выводимым из законов и принципов, согласно которым действуют ее элементы, показал, что термин — это четырехразмерный объект с понятийным, семантическим, ономазиологическим и ономатологическим компонентами, каждый из которых имеет свое содержание и свою форму. Применение категорий марксистской диалектики, а именно категорий содержание и форма, считаемых в общем самым важным языковым противопоставлением, раскрывает термин как языковой знак, как терминологический языковой знак. Последний отличается от других языковых знаков тем, что он преднамеренно возникает из понятийного содержания. Терминология не исследует, какие значения сочетаются с определенной языковой формой, с определенным знаком; она исследует, какова (при введении нового термина — какова должна быть) языковая форма, представляющая понятие, предикаты которого известны. На вопрос, до какой степени действительна классическая гнома *Forma dat esse rei*, можно ответить и на основании анализа взаимоотношения понятия и термина так, что гнома действительна с тем, что форма выходит из содержания.

TEORETICKÉ A EMPIRICKÉ POZNANIE V DIALEKTOLÓGII

IVOR RIPKA

1.0. Na vedu (t. j. na oblasť výskumnej činnosti zameranej na produkciu nových poznatkov) možno nazerať ako na dynamický alebo statický systém. V prvom prípade sa veda chápe ako určitý typ činnosti, v druhom ako špecifický výsledok tejto činnosti. Pretože sa však výsledok minulej poznávacej činnosti (v striktnom jazyku zafixovaný a na základe explanačných princípov klasifikovaný a interpretovaný systém poznatkov) stáva východiskom nového skúmania, možno statiku a dynamiku v procese poznania chápať ako dva momenty toho istého reprodukčného cyklu: v jednom sa vedecký systém zatvára a v druhom otvára vo vzťahu k objektívnej skutočnosti a novým výsledkom. Základné fázy cyklu (empirické poznanie, dva stupne teoretického poznania, praktická duchovná činnosť, prax) na seba nadväzujú; posledná fáza jedného reprodukčného cyklu je zároveň východiskom a predpokladom vzniku nového cyklu procesu poznania (Černík—Farkašová—Viceník, 1980).

2.0. Veda je najrozvinutejšia duchovná potencia ľudskej predmetnej činnosti. Každá veda skúma svoj objekt (t. j. tú časť prírodnej či prírodno-spoločenskej reality, ktorú človek zapojil do systému svojej prakticko-poznávacej činnosti) predovšetkým tak, že berie na vedomie isté vlastnosti tohto objektu.

Dialektológia je jazykovedná disciplína skúmajúca teritoriálne dialekty (miestne nárečia). Spracúva jazykové fakty vyplývajúce z existencie jazyka na konkrétnom území a zo susedstva iných príbuzných i geneticky nepříbuzných jazykov, národov a civilizačných zoskupení.

2.1. Dialektológ musí mať na zreteli, že predmetom jeho skúmania je objekt, ktorý vznikol v procese praktickej komunikácie. Nárečie má hovorený charakter, v rečových prejavoch, ktoré sú objektom skúmania, dominuje dialóg. V nárečiach sa zo štyroch základných jazykovokomunikačných činností primárne uplatňujú iba dve, a to hovorenie a počúvanie.

Každý text — a najmä nárečový — je na jednej strane sémanticky neúplný, formálnymi prostriedkami v ňom nie sú jednoznačne signalizované všetky sémantické zložky oznámenia, no na druhej strane aj sémanticky nesúrodý, zmiešaný. Aby sa pri vedeckom poznávaní empirického objektu mohol úspešne zavŕšiť celý reprodukčný cyklus (najmä druhý stupeň fázy teoretického poznania, t. j. formulovanie zákonov a tvorba explanačných teórií), treba v texte vyčleniť sémanticky heterogénne prvky; je to prvý predpoklad rekonštrukcie koherentného sémantického jadra nárečového textu (Čejka, 1980).

V komplexnom nárečovom hovorenom texte možno zreteľne vyčleniť dve sémantick-

ticky odlišné textové pásma, ktoré sa navzájom prestupujú. Dajú sa špecifikovať na základe odlišných referenčných charakteristík.

a) Základný text denotuje objekty a ich relácie v istom univerze, ktoré môže byť časovo i miestne totožné s univerzom prehovoru, alebo sa od neho môže v týchto ukazovateľoch odlišovať. Nárečový text môže denotovať aj v inom univerze než v reálnom (napr. v rozprávkovom).

b) Kontaktný text denotuje predovšetkým účastníkov prehovoru, objekty s nimi späté a ich relácie; denotuje teda v istom vymedzenom aktuálnom (spravidla reálnom) univerze situácie prehovoru.

Pre nárečové lexikálno-sémantické výskumy sú dôležité obidve tieto textové pásma. V kartotéke nárečových textov dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV sú viaceré preukazné doklady najrozličnejších použití slov, dovoľujúce skúmať sémantické vlastnosti lexikálnych jednotiek. Na základe empirického poznania sprostredkovaného teoretickým myslením a na praxi založenej na teoretickom myslení možno formulovať nové empirické poznatky, resp. empirické fakty.

3.0. Je všeobecne známe, že skúmanie textu ako celku, v ktorom fungujú jazykové jednotky, je objektívnejšie než napr. izolované posudzovanie jednotlivých lexikálnych jednotiek. Dialektológ však pracuje aj s materiálom, ktorý sa získal v teréne prostredníctvom dotazníkových výskumov; explóratormi navyše bývajú špeciálne jazykovedne nepripravení autochtóni. Pri spracúvaní rôznorodého materiálu musí dialektológ konfrontovať novozistené empirické fakty s platnými vedeckými teóriami. Empirický fakt ako prakticky overený a teoreticky zdôvodnený poznatok nemožno vyvrátiť ako niečo nepravdivé; môže sa však ukázať, že je neúplne pravdivý. Jeden a ten istý empirický fakt môže mať aj rozličné, na seba nadväzujúce interpretácie, v ktorých sa odráža vývin vedeckého poznania prechádzajúceho všetkými fázami reprodukčného cyklu. Empirické poznanie v dialektológii je nepopierateľne predpokladom i výsledkom teoretického poznania vyjadreného v teoretických zákonoch; na základe tohto sprostredkovania dochádza v jej vývine k rozšírenej reprodukcii pôvodných cyklov.

3.1. Norma sa zvyčajne chápe ako súbor zákonitostí objektívne jestvujúcich v danom jazykovom útvare v istom období, pričom tento súbor používateľa jazyka (nárečia) pocítujú ako záväzný. Štrukturálne útvary národného jazyka majú svoje ideálne normy (v spisovnom jazyku je táto norma kodifikovaná) a okrem toho svoje reálne normy. Aj nárečia majú svoje ideálne normy, ktoré sa (ako výsledky poznávacej činnosti v istom období) zafixovali aj v literatúre. Komplexná analýza nárečového materiálu získaného pri súčasných terénnych výskumoch však už dokazuje isté rozkolísavanie tzv. ideálnych nárečových noriem. Je prirodzené, že na tieto dynamické zmeny v nárečiach majú rozličné vplyvy viaceré jazykové i mimojazykové faktory, ktoré treba (napr. pri opisoch súčasného hláskoslovía) evidovať a správne vysvetľovať.

3.2. Poznatok možno skúmať ako zvláštny systémový útvar, ktorého nevyhnutným komponentom — popri znakoch určitého jazykového systému — je objekt poznatku (Rakitov, 1973).

Empirický objekt skúmania musí byť fixovaný nejakým experimentálnym zariadením. Táto okolnosť má dôležitú úlohu pri objasnení rozdielu medzi teoretickými a empirickými poznatkami určujúcimi úroveň procesu poznania v súčasnej dialektológii.

Na ilustráciu možno použiť tento príklad: na celom území severozápadoslovenských nárečí je rozšírená zmena $l > (lu) > u$. Slabičné l (zo skupín $tblt$, $tblt$) sa po všetkých spoluhláskach okrem perných p , b , v zmenilo na samohlásku u . V slovách *dlho*, *slnko*, *žlč* a pod. sú tieto podmienky splnené, a preto sa v príslušnej nárečovej oblasti (jej centrum tvoria dolnotrenčianske nárečia) majú vyskytovať podoby *duho*, *sunko*, *žuč* a pod. Tento teoretický poznatok získaný na základe dedukcie najnovšie terénne výskumy už v plnom rozsahu nepotvrdzujú. V lokalitách bezprostredne susediacich so stredoslovenskými nárečiami, ktoré túto zmenu nepoznajú, začínajú najmä informátori zo strednej generácie používať podoby *dlho*, *dlhí* a pod. Tieto empirické poznatky treba ďalej skúmať a vysvetliť; dôležitým prostriedkom na získanie relevantných charakteristík objektu skúmania je použitie štatistických metód a ďalšie spracovanie empirických dát metódami empirickej klasifikácie. Tak možno potom formulovať empirický zákon, ktorý je najzákladnejšou formou teoretického poznania.

4.0. Použitie opytovania (a isté otázky treba klásť aj pri príprave súvislého rozprávania) na získanie relevantnej informácie prináša so sebou aj niektoré problémy, a preto dialektológ-empirik pri nárečovom výskume v teréne musí predpokladať, poznať a eliminovať všetky možné chyby ovplyvňujúce kvalitu získavanej dialektologickej informácie. V praxi, ktorá vyčerpávajúco overuje objektívnu pravdivosť empirického poznania, sa ukazuje, že použitie najspoľahlivejšej metódy hodnotenia kvality získaných výsledkov a poznatkov — zopakovanie toho istého výskumu tým istým dialektológom (alebo kolektívom dialektológov) u toho istého respondenta (respondentov) je fakticky a realizačne nemožné. Objekt výskumu — jazyk — sa neustále vyvíja a mení; nemožno zopakovať absolútne tú istú východiskovú situáciu u informátora pri zapisovaní alebo nahrávaní odpovedí či súvislého rozprávania. Zopakovať možno len analýzu či segmentovanie nahratých odpovedí informátora, ale takéto opakovanie nemožno úplne stotožniť s opakovaním experimentu (t. j. istej mimojazykovej predmetno-nástrojovej činnosti) v prírodných vedách (napr. vo fyzike, chémii, biológii), kde podobný postup je základnou podmienkou začlenenia pri výskume (v procese vedeckého poznania) získaných poznatkov do vedy.

Experimentálna fyzika, chémia alebo biológia tvoria oblasť bezprostredného získavania empirických poznatkov. Experiment (alebo séria niekoľkých samostat-

ných experimentov), pomocou ktorého možno fixovať vedecký poznatok, nie je logickým úkonom, pretože je to mimojazyková prístrojová činnosť, obsahujúca navyše ako nevyhnutný komponent pozorovanie, t. j. istý psychický akt (Rakitov, 1973). V dialektológii možno skúmať buď priamo v teréne urobený zápis istého nárečového javu (alebo súboru javov), ktorého vyčerpávajúca verifikácia je zložitá, alebo študovať prepis odpovede informátora vyhotovený z magnetofónového záznamu (pôvodnú zvukovú realizáciu možno sledovať opakovane), no ani jeden z týchto postupov nemôže dokázať konštantnosť a petrifikovanosť objektu poznávania, t. j. jazyka.

4.1. Pri plánovaní (projektovaní) dialektologického výskumu sa musí každý ukazovateľ odôvodniť z logicko-teoretického i empirického hľadiska. Pod empirickou odôvodnenosťou sa rozumie možnosť získať pre daný ukazovateľ (skúmaný jav) vysokokvalitnú informáciu. Mimoriadnu pozornosť treba venovať napr. zostaveniu nárečových dotazníkov, ktoré zásadným spôsobom ovplyvňujú kvalitu informácií získaných pri opytovaní. Otázky musia byť formulované stručne a jednoznačne, majú byť zoskupené podľa pevných kritérií vychádzajúcich zo súčasného stavu teoretického poznania. Úroveň získaného materiálu ovplyvňuje aj rozsah dotazníka. Nájsť informátora, ktorý by bol ochotný venovať v plnom sústreďení dva týždne nárečovému výskumu (napr. na vyplnenie dotazníka pre *Slovanský jazykový atlas*, obsahujúceho vyše 3000 náročných otázok, je takýto čas nevyhnutný), nie je jednoduché, pričom zmena informátorov sa môže negatívne prejaviť na kvalite získanej informácie.

4.2. Kvalitu získavanej informácie v značnom stupni určuje stupeň záujmu informátora o skúmanú problematiku. Dialektologická terénna prax dokazuje, že pri výbere vhodného informátora (rozprávača) treba mať na zreteli viaceré okolnosti, ktoré môžu ovplyvniť empirickú fázu procesu poznania. Je evidentné, že rozhoduje fyzický vek, pohlavie, pobyt informátora v cudzom prostredí a viaceré iné okolnosti. Generačné rozdiely výrazne cítia najmä pri výskume lexiky. Najstaršia generácia (nad 65 rokov) pozná mnohé zanikajúce reálie z vlastnej a priamej skúsenosti; ich pomenovania používa síce zriedkavo, ale spoľahlivo vysvetľuje význam týchto slov. Stredná generácia (40—65 rokov) zachováva ešte v istom stupni gramatickú štruktúru nárečia, no do jej slovnej zásoby prenikajú nové slová. Najmladšia generácia, ktorá vyrastá v nových podmienkach, nepozná už starú výrobnú techniku, reálie, ani výrobné činnosti. Používa naopak mnoho nových slov prenikajúcich z iných útvarov národného jazyka, často slangového charakteru.

Poznatok, že vyjadrovacie prostriedky tradičného dialektu používa dnes najviac ženská časť staršieho dedinského obyvateľstva, našiel svoj odraz aj v teórii a metodológii nárečového výskumu.

5.0. Nemaľý význam pri terénnych dialektologických výskumoch má aj výber času na rozhovor. Nesprávny výber času na vyplňovanie dotazníka či záznamu súvislého rozprávania (napr. v časovej tiesni motivovanej rozličnými okolnosťami

a z nej vychodiacej nekoncentrovanej informátora) patrí do kategórie tzv. situačných chýb explorátora (Šlapentoch, 1976).

Na spoľahlivosť získavaných informácií, analyzovaných neskôr v empirickej a syntetizovaných v teoretickej fáze procesu poznania, negatívne pôsobí nielen únava či nesústredenosť informátora (rozprávača), ale aj explorátora (zapisovateľa). Niekedy sa totiž stáva, že explorátor (najmä ak ide o externého explorátora vyplňajúceho náročný dotazník s otázkami formulovanými napr. v ruštine) sa pri vypätom konfrontovaní empirie a teórie unaví rýchlejšie ako rozprávač. Okrem toho pri dlhších výskumoch vzniká fenomén „selektívneho počúvania“, ktorý pôsobí tak, že explorátor nezaznamenáva vlastne skutočné odpovede informátorov, ale zapisuje „očakávané“ odpovede, t. j. podoby, ktoré by podľa jeho vedomia rozprávač mal používať. Tu niekde treba hľadať vysvetlenie vzniku zložitých otázok týkajúcich sa kvality nárečových zápisov najmä z aspektu ich porovnávaní s predpokladanou podobou príslušného javu. Je isté, že texty použité na exemplifikáciu významov v *Slovníku slovenských nářečí* nemožno bezo zvyšku použiť na fonologické charakteristiky skúmaných lokalít. Dynamika v súčasných nárečiach je evidentná; novozískané empirické fakty odrážajú bezprostredné bytie skutočnosti.

6.0. Spoľahlivosť odpovedí informátorov závisí od viacerých faktorov; popri dominujúcom faktore času patrí medzi nimi významné miesto aj pamäti respondenta. V dialektológii sa často skúmajú názvy (pomenovania) reálií, ktoré sa už dnes nepoužívajú, resp. sa pripomínajú dávnejšie používané slová a zisťuje sa ich sémantická štruktúra. Medzi prostriedky pripomínania patria i rozličné varianty tzv. zatvorených otázok, ktoré kladú na pamäť respondenta oveľa menšie nároky než otvorené otázky. Ani používanie zatvorených otázok nie je však bezproblémové; pri pripomínaní explorátor neraz imputuje respondentovi nesprávnu odpoveď. Časté sú prípady, keď sa pri vyplňaní dotazníka v odpovedi zaznamenáva slovo, ktoré sa uvádzalo len ako príklad na lepšie pochopenie otázky pre externého skúmateľa (a prípadne aj informátora). Jeho výskyt (i zapísaná fonetická podoba) je v skúmanej lokalite podľa súčasného stavu poznania neúnosný a neprímeraný.

Rozličné aspekty vzťahu empirie a teórie v nárečovom výskume dokumentujú aj výsledky získané štúdiom syntaxe. Pre nárečovú komunikáciu sú príznačné spontánne jazykové prejavy s typickými juxta pozíciami ďalších častí výpovede. Účastníci dialógu poznajú mimojazykovú situáciu a tento fakt ovplyvňuje aj formálne vyjadrovanie vzťahu medzi jednotlivými časťami výpovede. Prax dokázala, že nárečovú syntax nie je možné skúmať dotazníkovou metódou alebo anketami. Empirické poznanie v tomto prípade veľmi výrazne preberá svoj objektívny obsah z praxe.

7.0. Nárečie (územný teritoriálny dialekt) je štruktúrny jazykový útvar, ktorým spontánne a prirodzene komunikuje autochtónne obyvateľstvo istej vymedzenej oblasti (Ripka, 1979). Neplní všetky sociálne funkcie, ktoré náležia plnohodnotnému jazykovému útvaru. Kognitívne funkcie prevzal jazykový útvar s vyššou presti-

žou (spisovný jazyk) a zanedbateľné (najmä na nárečovú lexiku) nie sú ani vplyvy neštruktúrnych útvarov národného jazyka. V súčasnosti sa v slovenských nárečiach uplatňujú konvergentné vývinové tendencie a zákonitosti. Nivelizačný tlak sa sústreďuje najmä na odstránenie typických (primárnych) črt príslušnej nárečovej oblasti. Menej výrazné (sekundárne) a geograficky rozšírenejšie prvky nárečí sa zachovávajú dlhšie. Nerovnomernosť súčasného vývinového procesu, spôsobovaná najrozličnejšími faktormi (sociálnymi, geografickými, rozličnou uzavretosťou jednotlivých jazykových rovín) oslabuje platnosť názorov o rýchlom a definitívnom zániku dialektov.

Tieto tézy sú základom teórie o nárečiach, ktorá vznikla ako celostný, myšlienko-vo-konkrétny obraz empiricky skúmanej skutočnosti. Možno ju využiť na ďalšiu teoretickú systematizáciu nových vedeckých poznatkov, na explanáciu, predikáciu, aj ako teoreticky podložený návod na ďalšiu praktickú činnosť. Je dokladom i dôkazom dialektického vzťahu teórie a empirie v dialektológii.

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV
Bratislava, Nálepková 26

Bibliografia

ČEJKA, M.: Funkce a sémantika lexikálních metatextových prostředků v mluveném jazyce. In: Dialektologický zborník I. Red. J. Ružička—M. Štec. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 27—31.

ČERNÍK, V.—FARKAŠOVÁ, E.—VICENÍK, J.: Teória poznania. Bratislava, Pravda 1980, s. 153—183.

HORECKÝ, J.: Vývin a teória jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 112 s.
RAKITOV, A. J.: O povahe empirického poznania. In: K otázkam metodológie vied. Red. V. Černík—J. Viceník. Bratislava, Pravda 1973, s. 134—170.

RIPKA, I.: Dialekt ako útvar národného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 133—135.

RIPKA, I. a kol.: Výskum a opis nárečovej lexiky. In: Obsah a forma v slovnej zásobe (v tlači).

ŠLAPENTOCH, V. E.: Problémy spoľahlivosti informácie v sociologických výskumoch. Bratislava, Výskumný ústav kultúry 1976. 165 s.

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ И ЭМПИРИЧЕСКОЕ ПОЗНАНИЕ В ДИАЛЕКТОЛОГИИ

Резюме

В статье рассматриваются многоаспектные проблемы отношения теории и эмпирии в диалектологии. В этой области исследовательской деятельности можно отчетливо продемонстрировать тезис, что эмпирическое познание является предположением и результатом теоретического познания, высказанным в теоретических законах; на основе этого опосредствования доходит тоже в развитии диалектологии до расширенной репродукции исходных циклов познания. Один и тот самый эмпирический факт, обнаруженный при современных разно обусловленных полевых работах, имеет различные, на себя налаживающие интерпретации, в которых отражается развитие научного знания.

INTEGRÁCIA VO VEDE A V JAZYKU

MILAN MAJTÁN

0. Socialistická integrácia sa prejavuje ako nová historická zákonitosť a v súčasnom vývoji plní úlohu významného sociálneho a humanizujúceho činiteľa. Socialistická integrácia musí byť komplexná a všestranná, nemôže sa týkať iba ekonomickej, obchodnej, technickej alebo vedeckej spolupráce, musí sa výrazne prejavovať i v oblasti politiky, predovšetkým v záujme urýchlenia dynamiky socialistickej spoločnosti, zjednotenia a znásobenia sil socialistického spoločenstva. Komplexnosť a všestrannosť socialistickej integrácie predstavuje teda jej politickú stránku, ekonomickú, technickú, obchodnú, vojenskú i oblasť rozvoja vedy a umenia, ideologickú stránku i oblasť štátoprávnych vzťahov (Pecho, 1982). Integrácia v oblasti vedy a techniky, vedecko-technická integrácia v rámci socialistického spoločenstva znamená plánovitú komplexnú, dlhodobú a stále sa prehľbujúcu organickú súčinnosť vedeckovýskumných potenciálov týchto krajín smerujúcu k postupnému formovaniu jednotného vysoko účinného internacionálneho vedeckovýskumného potenciálu socialistického spoločenstva. Jej výsledkom sú kvalitatívne nové efekty, a to efekt založený na optimalizácii zamerania základných smerov rozvoja vedy a výskumu a efekt spočívajúci v tom, že problém stačí vyriešiť raz, a zužitkovať, resp. výrobne aplikovať toľkokrát, koľkokrát to spoločenské potreby socialistického spoločenstva vyžadujú (Šikula, 1983). Poznávanie základných smerov rozvoja socialistickej integrácie je v súčasnosti nevyhnutnosťou pre všetky spoločenské vedy, predovšetkým pri príprave a riešení veľkých medzinárodných projektov, ako sú napr. v oblasti jazykovedy a onomastiky *Slovanský jazykový atlas*, *Slovanský onomastický atlas*, slovanské terminologické slovníky, ale aj pri budovaní jednotných teoretických a metodologických východísk v základnom i aplikovanom výskume, pri vypracúvaní všeobecných zásad štandardizácie názvoslovia a pod.

1. Vo vede možno sledovať viaceré druhy a formy integrácie. Okrem integrácie v medzinárodnom meradle treba spomenúť integračné spájanie vedy s výrobou, a najmä interdisciplinárnu integráciu vyplývajúcu z nevyhnutnosti „integrovaného“ komplexného mnohoaspektového opisu a hodnotenia javov.

Pri vytyčovaní hlavných úloh vedy v súčasnosti sa hovorí o integrácii ako o forme skutočnej a dokonalej spolupráce medzi vedou a výrobou. Súvisí to so známou poučkou, že veda sa stáva výrobnou silou. Za jednu zo základných foriem integrácie vedy a výroby sa pokladajú vedecko-výrobné združenia vo veľkých priemyselných centrách. Pomocou týchto združení sa výsledky základného výskumu oveľa rýchlejšie a účinnejšie presadzujú v spoločenskej a výrobnej praxi. Úlohou akademických

pracovník je riešenie otázok organizácie práce vedecko-výrobných združení a určenie mechanizmu využívania výsledkov základného výskumu v spoločenskej praxi.

Veľmi výrazne sa začína uplatňovať integrácia vied a vedných disciplín, vyplývajúca z požiadavky komplexného interdisciplinárneho prístupu k vedeckovýskumnej práci. Ide jednak o konštituovanie nových „integrovaných“ vedných disciplín, ako sú biofyzika, biochémia, astrofyzika, fyzická geografia, sociolingvistika, psycholingvistika, matematická jazykoveda, jednak o vytváranie integrovaných vedeckých centier, ako sú centrum biologicko-ekologických vied, centrum fyziologických vied, centrum chemického výskumu a pod., integrovaných ústavov, ako je napr. Ústav historických vied SAV.

Podľa typológie B. M. Kedrova možno integračné procesy vo vede skúmať na základe troch foriem syntéz, a to tzv. cementácie (proces formovania hraničných vied a disciplín tvoriacich mosty medzi vedami v klasickom chápaní); fundamentácie (s použitím metód jednej vedy pri skúmaní objektu iných vied) a pivotácie (proces prenikania všeobecnejších, abstraktnejších vied do jednotlivých špeciálnych vied).

Na základe najvšeobecnejších filozofických východísk pre syntézy a integračné procesy vo vede a vo vedeckom poznaní treba za východisko vziať základné princípy vedeckého materializmu, a to princíp materiálnej jednoty sveta, princíp rozličných foriem pohybu hmoty a princíp poznateľnosti sveta. Na základe týchto princípov na interdisciplinárnom vedeckom kolokviu v Smoleniciach 1. 12. 1982, venovanom výskumu integračných procesov vo vede, J. Bodnár (1983) poukázal na možnosť sledovať procesy integrácie na báze prechodov od jednotlivého (vedná disciplína, vedná oblasť) cez zvláštne (matematizácia, kybernetizácia, modelovanie a systémove analýza vedy, konceptualizácia a unifikácia vedeckého jazyka) k všeobecnému (syntéza na báze kategoriálneho systému materialistickej dialektiky).

Integráciu a diferenciaciu vo vede možno charakterizovať ako historické procesy, ktoré sa uskutočňujú ustavične v rámci celého systému vied i v rámci jednotlivých vied. Na ilustráciu uvedieme niekoľko slov o onomastike a o jej mieste v systéme spoločenských vied.

O postavení onomastiky v systéme spoločenských vied existuje bohatá domáca i zahraničná literatúra a množstvo rozmanitých názorov. Zo slovenských príspevkov možno spomenúť štúdiu J. Horeckého (1976) o mieste onomastiky v systéme vied, J. Matejčíka (1982) o postavení a o úlohách onomastiky v systéme spoločenských vied, V. Blanára (1976) o onomastickom a lingvistickom statuse vlastného mena a o onomastike vo svetle vedy o vede (Blanár, 1983 a), ako aj najnovšie príspevky V. Blanára (1983 b) a J. Horeckého (1983) v diskusii, ktorú po 1. československej onomastickej konferencii na návrh J. Petra začal uverejňovať časopis *Onomastický zpravodaj* (Zpravodaj Místopisné komise ČSAV) od začiatku roku 1983.

Onomastika sa definuje ako spoločenskovedná disciplína na hraniciach jazykovedy, histórie a geografie (už Šmilauer, 1963); má najužšie kontakty s jazykovedou, ktorej metodologické východiská a princípy poskytujú univerzálne integrujúce vedy

(semiotika, kybernetika, matematika, logika, filozofia); má úzky vzťah k sociológii, histórii, etnografii, umenovede, k archeológii a geografii, ale z pozícií lingvistu treba pripustiť i možnosť hovoriť o samostatnej disciplíne v rámci jazykovedy (Matejčík, 1982). Aj v Blanárových výkladoch sa zdôrazňuje, že onomastiku nemožno vtiesnať do rámca jazykovedy, hoci s jazykovedou má najširšie styčné pole. I tak však V. Blanár (1983 b) vymedzuje onomastiku ako samostatnú jazykovednú disciplínu s dodatkom, že onomastický status vlastného mena ju zapája do širších spoločensko-vedných súvislostí. Z Horeckého úvah naopak vyplýva, že onomastika nemá ani osobitné postavenie v systéme vied, ani to nie je osobitná jazykovedná disciplína. Pokladá ju za zložku náuky o stavbe slova (do ktorej patrí podľa neho fonematika, morfematika a sémantika) a jej špecializovanosť vidí J. Horecký (1983) iba v osobitnom vzťahu denotátu a designátu k objektívnej realite.

Napriek týmto protichodným záverom o postavení onomastiky, vyplývajúcim z nerovnakých teoreticko-metodologických východísk i z rozličného pracovného zamerania autorov, možno konštatovať, že hoci má onomastika špecifický, osobitný predmet výskumu i viaceré špecifické metódy, treba ju pokladať za osobitnú jazykovednú disciplínu, integračnými zväzkami spätú so sociológiou, geografiou, históriou, literárnou vedou a i. V onomastike možno postihnúť rozličné diferenciacné i integračné prvky. Diferenciačné prvky možno pozorovať vo vzťahu k iným vedným disciplinám v znakovnej oblasti, na rovine apelatívum — proprium i v rámci samotnej onomastiky medzi jednotlivými triedami, skupinami vlastných mien. Výrazné znaky integrácie možno sledovať pri komplexnom onomastickom výskume, a to jednak v integračných zväzkoch s disciplínami, s ktorými onomastika spolupracuje a ktorých poznatky a metódy využíva (týkajúcich sa predovšetkým mimojazykovej stránky vlastných mien, ale súvisiacich často tesne aj s ich jazykovou stránkou), a jednak so samotnou jazykovou stránkou vlastných mien sa vzťahuje na všetky jej roviny (lexikálnu, štylistickú, gramatickú, zvukovú i pravopisnú).

Historici tradične pokladajú onomastiku za pomocnú vedu historickú. Z hľadiska predmetu a úloh historických vied je toto hodnotenie a zaradenie správne, ale rovnako možno z hľadiska onomastiky hodnotiť s onomastikou integračne späté vedné disciplíny (napr. sociológiu, geografiu, históriu) za „pomocné vedy onomastické.“

2. Integrácia a diferenciácia vystupujú ako významné činitele vývinu každého jazyka i jazyka v najširšom slova zmysle. V našej jazykovednej literatúre sa tradične častejšie hovorí o konvergentnom a divergentnom vývine v jazyku. Termín jazyková integrácia sa využíva menej. V posledných desaťročiach sa s ním pracuje pri osvetľovaní genézy a staršieho vývinu slovenčiny. Tak napr. R. Krajčovič (1974) vznik slovenského jazyka, praslovanského základu západoslovenských, stredoslovenských i východoslovenských nárečí dokladá viacerými mimojazykovými integračnými faktormi. Pri vzniku a formovaní jednotlivých dezintegračných (diferenciačných) javov a procesov v praslovančine, ako sú palatalizácie, zmena $dl > l$, vývin

spoluhláskových skupín *tort, tolt, tert, telt*, psl. likvid, zmeny *jb- > i-*, vývin nosových a jerových hlások a pod., sa práve novou integráciou týchto dezintegračných prvkov vysvetľuje vznik a vývin praslovanských makrodialektov západoslovanského, južnoslovanského a východoslovanského typu a vznik jednotlivých slovanských jazykov.

Integrácia a dezintegrácia existujú v dialektickej jednote. Nemožno ich pri hodnotení vývinu od seba oddeľovať, často sa navzájom prestupujú, ako to pri charakterizovaní vývinu jazyka a nárečí konštatoval E. Pauliny (1962), keď vývin jazyka označil ako integráciu a dezintegráciu jeho nárečí. Vznik základných skupín slovenských geografických nárečí, menších nárečových celkov i jednotlivých dialektov bol výsledkom pomerne silných dezintegračných tendencií v rozdrobenej stredovekej feudálnej spoločnosti. Výsledkom jazykovej integrácie, vyplývajúcej z integračných javov a procesov spoločenského charakteru v neskorších obdobiach, bol a je vznik a formovanie nadnárečových, interdialektných javov a útvarov.

Integračné javy a procesy v spoločnosti a v jazyku úzko súvisia, sú navzájom späté tak, ako je jazyk, ľudská reč spätá so životom a existenciou ľudskej spoločnosti. Integračné aj dezintegračné javy a procesy vo vývine spoločnosti sa odrážajú v jazyku veľmi zložitým spôsobom, v rozličných vývinových obdobiach majú osobitné, špecifické prejavy.

V poľskej jazykovede, v súčasných poľských dialektologických prácach sa pojem jazyková integrácia hodnotí ako výrazný sociolingvistický jav a definuje sa ako uvedomelé, vedomé a dôsledné zastupovanie nárečia celonárodným spisovným jazykom, ktorý je lepšie a širšie upotrebitelný (Dejna, 1978). Termín integrácia jazyka má tu zúžený, špecifický význam. Podľa inej definície tohto druhu jazyková integrácia spočíva na unifikácii národného jazyka, na zjednocovaní jazykového systému, pričom smerovanie zmien je jednoznačné: nárečia ustupujú spisovnému jazyku (Homa, 1979). Inokedy sa jazyková integrácia definuje ako spoločensky podmienený jazykový proces, v ktorom superstrátové prvky celonárodného jazyka vytlačujú substrátové prvky nárečové (Zagórski, 1982). Takto sa definuje vývin v súčasných novonavrstvených nárečiach v severovýchodných oblastiach poľského jazykového územia. Ako hlavný cieľ nárečového výskumu vystupuje poznanie procesu integrácie v oblasti jazykového povedomia, v oblasti jazykového úzu, a to v rozličných regionálnych i sociálnych vrstvách spoločnosti a v rozličných vekových, generačných vrstvách obyvateľov. Pod pojmom jazyková dezintegrácia sa v tomto kontexte obyčajne rozumie vznik a formovanie sociálnych nárečí, slangov (Węgier, 1978).

Procesom a výsledkom jazykovej integrácie (v uvedenom zúženom význame) sa venuje v poľskej jazykovede, najmä v dialektológii veľká pozornosť. Existuje celý rad štúdií i niekoľko osobitných monografií venovaných tejto problematike. Po konferencii v Štetíne r. 1974 (materiály vyšli v osobitnom zborníku r. 1975) sa r. 1978 v Poznani uskutočnila druhá konferencia o jazykovej integrácii v severozápadných oblastiach Poľska.

Osobitný druh jazykovej integrácie možno sledovať pri výskume vývinu jazyka enkláv, kde funkciu integrujúceho jazyka, superstrátu má iný jazyk, príbuzný alebo i nepríbuzný. Vývin integrovaného nárečia (jazyka) sa v takýchto prípadoch uberať smerom od geneticky vlastného celonárodného jazyka k integrujúcemu jazyku.

Slovenská jazykoveda môže problematike integračných javov a procesov venovať pozornosť najmä pri výskume súčasného jazyka, dynamiky súčasného vývinu spisovného jazyka aj nárečí, vzájomných vzťahov medzi nárečiami a spisovným jazykom, vzťahov a kontaktov medzi blízkymi príbuznými aj nepríbuznými jazykmi. V oblasti vývinu jazyka treba na pozadí spoločenského vývinu podrobiť rozborom integračné tendencie a procesy, ktoré pôsobili pri vzniku a formovaní predspisovných kultúrnych útvarov slovenčiny, ako boli v predspisovnom období kultúrna západoslovenčina, kultúrna stredoslovenčina, ale aj pri celkovom formovaní slovenského národného jazyka. Výsledkami integračných procesov boli i prvé spisovné útvary nášho národného jazyka, bernolákovčina i štúrovská spisovná slovenčina. Integračné procesy v slovenskom národnom jazyku nakoniec prirodzene vyústili do celonárodného spisovného jazyka dnešného typu.

Aj v súčasnosti možno — rovnako ako v iných jazykoch — sledovať pokračujúce i nové integračné javy, vyrovnávajúce najmarkantnejšie nárečové rozdiely medzi jednotlivými nárečiami sčasti na báze nadnárečových útvarov a hlavne na báze celonárodného spisovného jazyka. A tak isto možno pozorovať rozmanité dezintegračné tendencie pri utváraní sociálnych nárečí pri vývine jednotlivých štýlových vrstiev spisovného jazyka.

Integračné i dezintegračné javy a procesy v jazyku existujú v dialektickej jednote. Túto dialektickú jednotu a súvislosti treba mať aj pri výskumnej činnosti v oblasti jazyka neustále na zreteli.

*Jazykovedný ústav L. Štúra SAV
Bratislava, Nálepková 26*

Bibliografia

- BLANÁR, V.: Lingvistický a onomastický status vlastného mena. In: VI. slovenská onomastická konferencia. Nitra 4.—6. apríla 1974. Red. M. Majtán. Bratislava, Veda 1976, s. 23—29.
- BLANÁR, V.: Onomastika vo svetle vedy o vede. In: Onomastika jako společenská věda. Sborník příspěvků z 1. československé onomastické konference (18.—20. 5. 1982 v Trojanovicích). Red. R. Šrámek. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1983 a, s. 13—17.
- BLANÁR, V.: Príspevok k diskusií Postavení onomastiky v systému společenských věd. Onomastický zpravodaj (Zpravodaj Místopisné komise ČSAV), 24, 1983 b, s. 153—157.
- BODNÁR, J.: Integračné procesy v súčasnej vede a vedeckom poznaní. Správy Slovenskej akadémie vied, 19, 1983, č. 2, s. 27—30.
- DEJNA, K.: Główne problemy dialektologii polskiej. Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, 32, 1978, z. 2, s. 6—7.
- HOMA, E.: Współczesne gwary Pomorza Środkowego. Studium socjolingwistyczne. Cz. 1—2. Słupsk, Wyższa Szkoła Pedagogiczna 1979.
- HORECKÝ, J.: Miesto onomastiky v systéme vied. In: V. zasadanie Medzinárodnej komisie pre slovenskú onomastiku a V. slovenská onomastická konferencia (Prešov 3.—7. mája 1972). Red. M. Blicha—M. Majtán. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1976, s. 21—23.

HORECKÝ, J.: Príspevok k diskusii Postavení onomastiky v systéme spoločenských vied. Onomastický zpravodaj. (Zpravodaj Mistopisné komise ČSAV), 24, 1983, s. 159—161.

KRAJČOVIC, R.: Slovenčina a slovanské jazyky. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 328 s.

MATEJČÍK, J.: Postavenie a úlohy onomastiky v systéme spoločenských vied. Slovenská reč, 47, 1982, s. 193—203.

Materialy z Sesji naukowej poświęconej integracji języka na Pomorzu Szcecińskim zorganizowanej przez Szczecińskie Koło Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego i Zakład Filologii Polskiej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Szczecinie w dniach 29 i 30 listopada 1974 r. Zeszyty Naukowe Nr. 13. Red. S. Urbańczyk. Szczecin 1975. 176 s.

PAULINY, E.: Vývoj nářečí vo vzťahu k vývoju spoločnosti. In: Problémy marxistické jazykovedy. Red. J. Bělič a i. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962, s. 349—359.

PECHO, M.: Dialektika vývoja integrácia. Pravda, 63, 11. 2. 1982, č. 35.

ŠIKULA, M.: Miesto a význam vedeckotechnickej integrácie štátov RVHP. Pravda, 64, 3. 5. 1983, č. 103.

ŠMILAUER, V.: Úvod do toponomastiky (nauky o vlastních jménech zeměpisných). Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1963. 219 s.

WEĞIER, J.: Integracja i dezintegracja języka na Pomorzu Zachodnim. Szczecin 1978.

ZAGÓRSKI, Z.: O badaniach integracji w zakresie świadomości językowej w kilku województwach zachodnich. Wrocław—Kraków—Gdańsk—Łódź, Wydawnictwo PAN 1982. 92 s.

ИНТЕГРАЦИЯ В НАУКЕ И В ЯЗЫКЕ

Резюме

В науке существует несколько видов и форм интеграции. Кроме интеграции — международного сотрудничества — имеются в виду интегрирующие связи науки с производством, но прежде всего **интердисциплинарная интеграция** исходящая из необходимости комплексного и многостороннего описания и оценки явлений.

Автору служит примером ономастика — наука об изучении собственных имен. По мнению автора ономастика является особой лингвистической дисциплиной, интегрирующими связями сцепленной с социологией, географией, историей, литературоведением и другими дисциплинами.

В языке имеют место процессы интеграции и дезинтеграции, которые создают процессы возникновения и развития языка (диалекта). Следует обратить особое внимание на то, что польские диалектологи языковой интеграцией называют развитие новых диалектов на основе литературного языка.

DISKUSIE

PRÍČINNOSŤ A PRÍČINNOSTNÉ PRÍSLOVKOVÉ URČENIA (PRÍSPEVOK K VÝKLADU KAUZALITY V SYNTAXI)

FRANTIŠEK KOČIŠ

1. V tomto príspevku sa chceme pokúsiť zhodnotiť súčasný výklad tých syntaktických prvkov v spisovnej slovenčine, resp. aj v niektorých iných príbuzných jazykoch, ktoré vetnočlensky a súvetne vyjadrujú kauzálne vzťahy čiže príčinnosť ako odraz vzťahov v reálnej skutočnosti. Všimneme si predovšetkým všeobecný výklad príčinnosti v syntaxi a zhodnotíme ho na základe analýzy príčinnosti v novšej marxistickej filozofickej literatúre. Potom sa dotkneme syntaktického výkladu pojmu príčinnosti a jej konkrétnych prejavov na vetnočlenskej rovine, čiže budeme analyzovať jednotlivé druhy príslovkových určení vyjadrujúcich príčinné okolnosti vzniku, trvania alebo zanikania deja.

2. Podľa marxistickej filozofie je kauzalita (príčinnosť) „jednou z foriem všeobecnej zákonitej súvislosti javov“ (porov. Základy marxisticko-leninskej filozofie, 1977, s. 121). Pretože táto zákonitá súvislosť javov má svoj odraz aj v jazyku, a to najmä na syntaktickej rovine, jazykoveda sa tento odraz usiluje adekvátnym spôsobom opísať a vysvetliť.

V súčasných syntaktických výkladoch sa kauzálnosť vysvetľuje ako príčinnonásledný vzťah javov, v ktorom príčina je primárna a časovo predchádza účinok: „Kauzalita je kategória ľudského myslenia na vyjadrenie príčinnonásledných vzťahov v štruktúre poznávaných predmetov a javov“ (Švihranová, 1978, s. 60). V súvislosti s kategóriou kauzálnosti sa hovorí aj o tzv. kauzálnom rade, ktorý spočíva v následnosti javov kauzálneho vzťahu čiže príčin, po ktorých nasledujú účinky alebo dôsledky. Následnosť čiže časový aspekt príčinnosti vidieť dobre napr. v schéme, ktorú uvádza V. Šmilauer vo svojej *Novočeskej skladbe* (1966, s. 308):

príčina	— príčina skutočná	ktorá predchádza
účel	— príčina chcená	ktorá nasleduje
podmienka	— príčina možná	
	a predpokladaná	ktorá predchádza
prípustka	— príčina neplatná	ktorá predchádza

V. Šmilauer časovú následnosť príčiny a účinku explicitne vysvetľuje aj takto: „Něco se děje nebo je, protože se předtím něco dalo nebo bylo (nedálo, nebylo), co způsobilo děj atd.“ Alebo: „Něco se dalo nebo bylo, proto se něco děje nebo je.“

A napokon: „Něco se dalo nebo bylo, aby se potom něco dalo nebo bylo (nedálo, nebylo)“ (op. cit., s. 308).

Časový princíp alebo časový aspekt v kauzálnosti javov sa zdôrazňuje aj v českej akademickej gramatike ruštiny (Barnetová a i., 1979, s. 773): „AdvCaus predstavľajet soboj takuju raznovidnosť pričinnogo Adv, kotoraja vosprinimajetsia nami kak realnyj (choťa ne objazateľno realizovavšijsija) fakt, naličie kotorogo vyzyvajet posledujuščuju (ried. F. K.) reakciju.“

Takéto chápanie kauzálnosti nájdeme takmer vo všetkých súčasných syntaktických príručkách. Zrejme má korene aj v doterajšom filozofickom výklade kauzality, v ktorom nechýbal časový aspekt; napr. v spomínanej učebnici *Základy marxisticko-leninskej filozofie* (1977) sa výslovne uvádza toto: „Príčina časovo predchádza účinok a vyvoláva ho“ (s. 121).

Novšia filozofická literatúra tento všeobecný pojem kauzality spresňuje. Podľa J. Coufala (1982, s. 120) sa v tomto vymedzení kauzality prejavuje tzv. klasifikačná definícia, v ktorej sa kauzalita charakterizuje pojmami vyvolávajúceho — aktívneho, vyvolaného — pasívneho a času. Časová následnosť v pojme kauzality má podľa autora svoje korene v dejinách, ako aj v bežne chápanej empirii, kde sa pojem kauzality spájal s pojmom času. Aspekt času tu totiž ukazuje, že príčina a účinok môžu nasledovať buď za sebou, alebo sa môžu realizovať súčasne, resp. sa môžu realizovať, existovať v jednom okamihu. Podľa J. Coufala (op. cit.) však predstava, že účinok nasleduje po príčine, je protirečivá z logického hľadiska, pretože keď už existuje príčina, musí existovať aj účinok, lebo ak účinok ešte nenastal, príčina nemôže byť skutočnou príčinou; príčina sa totiž identifikuje iba na základe účinku. Príčina totiž nemôže zároveň predchádzať a vyvolávať účinok, lebo keď predchádza, nevyvoláva ešte účinok, to značí, že nie je príčinou, a keď už vyvoláva účinok, nemôže predchádzať. Časový a kauzálny rozdiel (čiže vzťah príčiny a účinku) sa v tom istom vzťahu navzájom vylučujú. Pojem kauzality nemôže preto vychádzať z pojmu absolútneho času, ináč by sa kauzálny vzťah redukoval na časový a stal by sa jediným kritériom kauzality. Pojem dialektického protirečenia potvrdzuje, že príčina je zároveň účinkom a naopak, a preto otázka následnosti alebo súčasnosti príčiny a účinku ako dvoch rozličných javov nemá zmysel. Keby sa vo vzťahu príčiny a účinku realizoval pojem času, vznikali by kauálne reťazce, kauálne rady determinované časom (minulým a budúcim), v ktorých by jeden článok ako účinok jednoznačne vyplýval z predchádzajúceho článku ako príčiny. To by malo ďalšie dôsledky vo vysvetľovaní dejov tohto sveta: bola by tu možnosť presnej predpovede akokoľvek vzdialenej budúcnosti a bola by možná aj spätná „predpoveď“ minulosti, a to na základe prítomnosti. Každodenná skúsenosť nás však presvedča, že nie je to tak.

Nazdávame sa, že z hľadiska ontologického a gnozeologického základu potrebného pri vysvetľovaní jazyka a jeho rovín sme uviedli dost argumentov na to, aby sa pojem kauzálnosti aj v syntaxi začal vysvetľovať v súlade s jej výkladom v súčasnej

marxistickej filozofii. Z toho predovšetkým vyplýva, že z výkladu o kauzálnosti v syntaxi treba eliminovať pojem časovej následnosti príčiny a účinku, dôvodu a dôsledku. Nazdávame sa, že tento starší, mechanistický a do istej miery metafyzický výklad príčinnosti v syntaxi bol podporovaný a živený aj samotnými syntaktickými konštrukciami, predovšetkým súvetiami s vedľajšou príčinnou vetou, resp. konštrukciami dôsledkových súvetí s nepravou parataxou. Tu sa totiž príčina a účinok, dôvod a dôsledok vyjadrujú v osobitných vetných útvaroch alebo vetách (hlavných a vedľajších, resp. obidvoch hlavných v súvetiach s nepravou parataxou), ktoré vo svojej zvukovej realizácii či v písanej podobe nasledujú za sebou v časovej sekvencii, a tak do istej miery ovplyvňujú vedomie hovoriaceho, že príčina predchádza účinok, resp. že účinok nasleduje za dejom, ktorý je jeho príčinou (podľa známeho latinského výroku *Post hoc, ergo propter hoc*).

Trochu iná je situácia vo vetnočlenskom vyjadrení príčiny. Príčinnostné príslovkové určenia ako rozvíjacie vetné členy stoja tesne pri slovesách v prísudku vyjadrujúcich príslušný dej a svojou sémantikou poukazujú na príčinu vzniku, priebehu, existencie alebo zániku tohto deja. Časová následnosť príčiny a účinku sa v týchto okolnostných vyjadreniach až tak výrazne nepocituje, lebo príčina deja je tu vyjadrená neslovesne — príčinnostnou príslovkou alebo predložkovým spojením vo funkcii príslovkového určenia (napr. *Srdce mi plesá od radosti. Umorila sa žiaľom. Išla sa kúpať. Odišiel na znak protestu.* a pod.). Pri vetnočlenskom vyjadrení príčinných okolností sa preto priam ponúka výklad o takej koexistencii príčiny a účinku, o akej sme hovorili vyššie podľa J. Coufala (1982). Napriek tomu sa v našej doterajšej syntaxi i v súčasných syntaktických štúdiách o kauzálnosti v jazyku stále uplatňuje staršie, mechanistické ponímanie kauzálnosti. V pripravovaných a budúcich syntaktických prácach o kauzálnosti v syntaxi bude preto potrebné dôslednejšie aplikovať také chápanie kauzálnosti, aké nám predkladá súčasná marxistická filozofia.

3. Nazdávame sa, že z hľadiska takéhoto prehĺbeného dialektického chápania príčinnosti treba korigovať alebo aspoň spresniť výklad o príslovkovom určení príčinnosti ako o rozvíjacom vetnom člene, resp. ako o adverbiálnom participantovi sémantickej a gramatickej štruktúry vety.

V súčasných syntaktických výkladoch o vyjadrovaní príčiny deja v jednoduchej vete sa na označovanie príslušných príslovkových určení ujal termín príslovkové určenie príčinnosti. V českej syntactickej literatúre ho po J. Gebauerovi začal používať V. Šmilauer (1966, s. 308 n.) a potom sa tento termín vžil aj v slovenskej syntaxi najmä zásluhou syntaktických prác J. Oravca (1978; 1982). Tento termín sa však neprijíma všeobecne (porov. Bauer—Grepl, 1970; Svoboda, 1972) a neuplatňuje sa napr. ani v školskom vyučovaní syntaxe najmä na základných školách. Treba ešte uviesť, že medzi syntaktikmi nie je jednotnosť ani v tom, ktoré druhy príslovkových určení patria pod súhrnný názov príčinnostné príslovkové určenia. V. Šmilauer sem zahŕňa štyri druhy príslovkových určení: 1. príslovkové určenie

príčiny a dôsledku, 2. príslovkové určenie cieľa (účelu), 3. príslovkové určenie podmienky, 4. príslovkové určenie prípustky. Nezaraduje sem príslovkové určenie pôvodu, výsledku a pôvodcu deja, ktoré sa dávnejšie uvádzalo medzi príčinnými príslovkovými určeními (Šmilauer, 1968, s. 85). Podobné vnútorné zloženie príčinnostných príslovkových určení uvádza aj F. Kopečný (1962). J. Oravec (1982, s. 124—128) termínom príčinnosť označuje tieto okolnosti: príčinu (dôvod), účel (cieľ), podmienku a prípustku. Ani on nie je tu však dôsledný, lebo v ďalšom výklade (porov. s. 125) medzi príčinnosť adverbíá zaraduje aj príslovkové určenie pôvodcu (činiteľa). Autori diela *Russkaja grammatika* (1979, s. 773—782) skupinu príčinnostných príslovkových určení označujú ako príslovkové určenia s príčinnocielovým významom a zahrňujú sem príslovkové určenia s významovým odtienkom príčiny, podmienky, prípustky a cieľa.

V tejto súvislosti nie je bez zaujímavosti, že *Morfológia slovenského jazyka* (1966) pri členení prísloviiek kladie na tú istú úroveň príslovky príčiny, účelu, účinku a prípustky (neuvádza sa tu príslovka podmienky — porov. s. 569), ale v kapitole *Využitie jednotlivých druhov prísloviiek* sa už príslovky účelu, účinku a prípustky uvádzajú pod súhrnným názvom príslovky príčiny (porov. s. 599). Toto členenie je, pravda, trochu odlišné od triedení prísloviiek a príslovkových určení v súčasných gramatikách, ale naznačuje tendenciu uvádzať tieto príslovkové určenia pod súhrnným označením.

Treba si ešte všimnúť, ako sa u spomínaných autorov a v spomínaných gramatikách zdôvodňuje zaraďovanie príslovkových určení cieľa, podmienky a prípustky pod súhrnné označenie príčinnosť príslovkové určenie. Osobitnú cenu má toto zdôvodnenie u V. Šmilauera, keďže toto členenie uplatnil ako prvý. V podstate tu ide o zdôvodnenie, prečo také okolnosti deja ako účel (cieľ), podmienka a prípustka majú kauzálny charakter.

Účel (cieľ) ako istý druh príčinného vzťahu vysvetľuje V. Šmilauer takto: něco se dalo nebo bylo, aby se potom něco dalo nebo bylo (nedálo, nebylo). Podľa V. Šmilauera (1968, s. 83) teda účel je príčina skutočná a následná, pričom príčinou deja nie je dej predchádzajúci, ale vôľa, aby v budúcnosti nastal nejaký dej. Spomínaní autori českej akademickej gramatiky ruštiny sémantiku príslovkového určenia cieľa vysvetľujú takto: „AdvFin vyražajet pričinnuju zavisimost obratnuju: pričina realizujemogo dejstvija sostojanija javľajetsia na samom dele ego sledstvijem, ili že ego celju: „Subjekt delajet x, čtoby bylo y““. Zhodne s V. Šmilauerom sa v tejto gramatike konštatuje, že na rozdiel od príslovkových určení príčiny, podmienky a prípustky sa v príslovkových určeníach cieľa prejavuje uvedomovaný a aktívny vzťah vykonávateľa deja k realizácii deja, že príslovkové určenie cieľa vždy vyjadruje iba potenciálnu príčinu deja.

Príslovkové určenie podmienky vyjadruje podľa V. Šmilauera iba možnú, resp. neskutočnú, nikdy nie skutočnú príčinu. Zisťuje sa tu iba príčinný vzťah dvoch faktov, ale nič sa nehovorí o ich skutočnosti. V. Šmilauer (1968, s. 23) tento vzťah

vysvetľuje na tomto príklade: *V prípade požiaru nastúpi požiarňa pohotovosť na zoradisku.* — V tejto vete sa podľa V. Šmilauera nič nehovorí o tom, že požiar nastane, ale keby predsa len vznikol, potom musí byť príčinou toho, že pohotovosť nastúpi.

V českej akademickej gramatike ruštiny sa o príslovkovom určení podmienky hovorí toto: AdvCond rovnako ako aj AdvCaus vyjadrujú predchádzanie príčiny vzhľadom na účinok. Na rozdiel od AdvCaus, ktoré majú charakter príčiny spôsobujúcej skutočný účinok, AdvCond vyjadrujú iba podmienený charakter vzťahu medzi príčinou a účinkom. Príčina a účinok sú potenciálne: Ak existuje x, existuje aj y (Barnetová a i., 1979, s. 777).

Príslovkové určení podmienky zo sémantickej stránky charakterizuje aj J. Oravec (1982, s. 126): „Podmienka vyjadruje hotovú príčinnú súvislosť, a to skutočnú (reálna podmienka) alebo predpokladanú (ireálna podmienka).“

Príslovkové určení príпустky sa u V. Šmilauera (1966, s. 324; 1968, s. 23) hodnotí ako neplatná príčina. Podľa neho toto príslovkové určení vyjadruje, že zvyčajné príčinné spojenie v danom prípade neplatí. Ukazuje to na tomto príklade: *Napriek svojmu pokročilému veku nemal na čele jedinú vrásku.* Tento príklad vykladá takto: v pokročilom veku mávajú ľudia podľa bežnej skúsenosti čelo s vráskami; tu síce príčina vráskavenia bola, ale sa neuplatnila.

V spomínanej akademickej gramatike ruštiny (s. 777) sa o príslovkovom určení príпустky hovorí, že vyjadruje neskutočnosť predpokladaného príčinného vzťahu medzi adverbium a z neho vyplývajúcim účinkom, t. j. dejom alebo stavom. Uvádza sa tu schéma: Keďže (ak) existuje x, neexistuje y alebo Keďže (ak) neexistuje x, existuje y, ale aj schéma Hoci existuje x, existuje (aj) y. Podľa autorov tejto gramatiky príslovkové určení príпустky (AdvConc) vyjadruje tak neskutočnú faktickú, ako aj potenciálnu príčinu. Väčšina týchto príslovkových určení vyjadruje síce neskutočnú faktickú i potenciálnu príčinu, no najčastejšie ide tu o reálnu príčinu.

J. Oravec (1982, s. 127) príslovkové určení príпустky označuje za „prekonanú nepriaznivú podmienku, napriek ktorej sa uskutočňuje alebo trvá dej“.

Novšie sa kauzálnymi vzťahmi v jazyku zaoberala — ako sme to už sčasti naznačili — B. Švihranová. Dotýka sa aj otázky kauzálneho charakteru cieľa, podmienky a príпустky, a to na pozadí základných príčinných vzťahov príčina—účinok, dôvod—dôsledok. Autorka uvádza, že lingvistický pojem kauzality implikuje kategórie príčiny a účinku ako ontologické pojmy a že okrem tejto dvojice kauzálnu závislosť v jazyku vyjadrujú aj logické pojmy dôvodu a dôsledku, podmienky a účelu. Ďalej tvrdí, že z týchto kategórií kauzálny význam má len dvojica príčina—účinok, ale že jazykové prostriedky, ktorými sa príčina vyjadruje, majú niekedy okrem tohto významu aj iné významové odtienky, napr. môžu vyjadrovať aj podmienku ako súčasť príčiny, dôvod, účel a pod. (Švihranová, 1983, s. 49). V staršom článku (Švihranová, 1978, s. 61) však autorka píše, že v jazyku rozlišujeme dva základné druhy alebo typy kauzálnych vzťahov: vzťah príčiny a účinku a vzťah dôvodu

a dôsledku, ktoré sa v mimojazykovej skutočnosti spravidla vyskytujú iba za určitých kauzálnych okolností, a to podmienky, prípustky, resp. cieľa. Zaujímavé je, že podľa autorky — ak sme ju správne pochopili — sa podmienka ako okolnosť deja viaže na kauzálny vzťah príčina—účinnok, prípustka a cieľ na kauzálny vzťah dôvod—dôsledok (Švihranová, 1978, s. 63). Z výkladu B. Švihranovej možno usúdiť, že sama rozlišuje dva základné typy kauzálnych vzťahov (príčina—účinnok, dôvod—dôsledok) a kauzálne okolnosti deja (podmienku, prípustku a cieľ — op. cit. ; s. 62), ktoré sa podľa nej neviažu na prvý typ kauzálnych vzťahov (príčina—účinnok), ale na druhý typ (dôvod—dôsledok). Tieto jej vývody nás, pravda, zaujímajú do tej miery, do akej sú schopné vysvetliť kauzálnu podstatu okolnostných určení podmienky, cieľa a prípustky. Kauzálnosť týchto príslovkových určení však autorka nevysvetľuje ani nezodôvodňuje, lebo ju bez pochybnosti prijíma, a tak výklad vzťahu týchto príslovkových určení a základného kauzálného vzťahu (príčina—účinnok) ostáva u nej nejasný, ba zdá sa, že je protirečivý najmä pri porovnaní jej výkladu kauzálnosti z filozofického hľadiska a z hľadiska vyjadrovania kauzálnych vzťahov v jazyku.

4. Aj napriek tomu, že v uvedených prácach a štúdiách, ako aj v celom rade ďalších prác a štúdií sa kauzálnosť príslovkových určení cieľa, podmienky a prípustky všeobecne prijíma (hoci zdôvodňovanie tejto kauzálnosti nie je u všetkých autorov rovnaké a rovnako presvedčivé, ba niekedy je protirečivé), máme pochybnosti o tom, či možno na jednu rovinu klásť príslovkové určenia príčiny, ktoré vyjadrujú základné kauzálne určenia deja, a ostatné okolnostné určenia (podmienku, cieľ a prípustku) a označovať ich nadradeným pomenovaním ako príčinnosť príslovkové určenia.

Podľa V. Šmilauera príslovkové určenie podmienky zisťuje iba príčinnú súvislosť dvoch javov, nič však netvrdí o ich skutočnosti. Tento výklad sa do istej miery zhoduje s tým, čo sa o podmienke hovorí aj z filozofického hľadiska: podmienka je jav, ktorý vplýva na vzájomné pôsobenie príčiny a účinku. Podmienka je pre vznik kauzálného vzťahu nevyhnutná, ale sama ho nevyvoláva (porov. Základy marxisticko-leninskej filozofie, s. 126). J. Coufal (1982, s. 182) hovorí, že vonkajším prejavom kauzálného vzťahu je vzťah podmienenosti a vnútornou podstatou podmienenosti je kauzalita. Obidve kategórie však nemožno stotožňovať, hoci je medzi nimi istá súvislosť, istý dialektický vzťah. Z tohto vzťahu medzi príčinným a podmienkovým okolnostným vyjadrením vyplýva ich kategoriálny charakter, a tak podmienkové okolnostné určenie by bolo možné tesne priradiť k príčinným okolnostným určeniam. Na druhej strane však nemožno povedať, že by príslovkové určenie podmienky bolo nejakým druhom príčinného okolnostného vzťahu. Obidve príslovkové určenia majú svoj vlastný sémantický status (chápaný lingvisticky), a tak ich treba v syntaxi hodnotiť ako samostatné a od seba nezávislé okolnostné určenia. Aj ich vyjadrenie v jazyku je odlišné tak vo večnočlenskej, ako aj v súvetnej rovine.

To isté možno povedať aj o príslovkovom určení cieľa (účelu). Toto príslovkové určenie nevyvoláva dej, nie je jeho príčinou (napr. Svoboda, 1972), ale vyjadruje

okolnosť, pre ktorú alebo kvôli ktorej sa istý dej koná. Príslovkové určenie cieľa vyjadruje istú zámernosť deja, nie jeho príčinu. V syntagmách s príslovkovým určením cieľa ani v súvetiach s vedľajšími vetami cieľovými (účelovými) príčinný vzťah nie je vyjadrený, iba sa v nich predpokladá. Opäť možno konštatovať, že príslovkové určenie cieľa nie je druhom okolnostného vyjadrenia príčiny, a tak nemožno tieto okolnostné určenia spájať do jednej sémantickej skupiny, hoci z logicko-pojmového hľadiska spolu súvisia. V jazyku totiž nemožno priamočiaro kategorizovať prvky na základe logických súvislostí, tu platia osobitné jazykové (gramatické) vzťahy, ktoré sa pomerne často aplikujú v protiklade a v nesúlade s logickými pravidlami.

Najviac pochybností vyvoláva príčinnosť zaradenie príslovkového určenia prípustky, a to už na základe toho, že vypovedá o neplatnosti príčinného vzťahu. S príčinným vzťahom súvisí vlastne až druhotne, a to cez okolnostné určenie podmienky (Kopečný, 1962, s. 244; Oravec, 1982, s. 127). V prípustke sa medzi jednotlivými skladobnými komponentmi inverzne realizuje odporovací vzťah. Pre tieto okolnosti a dôvody by sme ani príslovkové určenie prípustky nezaraďovali k okolnostným určeniam príčiny.

To, že v jazyku (konkrétne v jeho syntaktickej rovine) majú okolnostné určenia deja svoj vlastný sémantický a gramatický status a v syntaktickej rovine existujú nezávisle od logického či ontologického základu, dokazujú veľmi zreteľne napr. okolnostné určenie účinku (sémanticky aj syntagmaticky sa zaraďuje medzi spôsobové okolnostné určenia), dôvodu (má iba súvetnú realizáciu v rámci priraďovacích súvetí s tzv. nepravou parataxou), dôsledku (spravidla má iba súvetnú realizáciu). Iným dôkazom toho, že logický princíp sa v gramatike neuplatňuje priamočiaro, je aj fakt, že hoci sa v logike striktno odlišuje príčina a dôvod, v jazyku (najmä v syntaxi) sa dosť často obidva pojmy stotožňujú (napr. Kopečný, 1962, s. 244; Oravec, 1982, s. 181—183).

V štúdií sme sa pokúsili poukázať na niektoré problémy aplikácie kauzálneho vzťahu v syntaxi. Na jednej strane sme upozornili na to, že principiálny, kategoriálny vzťah kauzálnosti treba aj v syntaxi vysvetľovať v zhode s jeho filozofickou explanáciou, na druhej strane však poukazujeme na to, že pri klasifikácii a hodnotení konkrétnych syntaktických prvkov (konštrukcií, štruktúr) nemožno priamočiaro uplatňovať logický princíp. V tomto zmysle sme konkrétne poukázali na skupinu tzv. príčinnostných príslovkových určení, ktorá sa v súčasných syntaktických príručkách a štúdiách nenáležite vymedzuje na základe logických kritérií a bez prizerania na ich výraznú internú jazykovú (syntaktickú) stránku.

*Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV
Bratislava, Nálepková 26*

Bibliografia

- BARNETOVA, V.—BĚLIČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ, H.—LEŠKA, O.—SKOUMALOVÁ, Z.—STRAKOVÁ, V.: *Russkaja gramatika. Zv. 2.* Praha, Academia 1979, s. 773—782.
- BAUER, J.—GREPL, M.: *Skladba spisovné češtiny.* Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1970, s. 124—127.
- COUFAL, J.: *Příčina ako protirečenie a metóda.* Bratislava, Pravda 1982. 232 s.
- KOPEČNÝ, F.: *Základy české skladby. 2. vyd.* Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1962. 359 s.
- ORAVEC, J.—BAJZÍKOVÁ, E.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax.* Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 272 s.
- SVOBODA, K.: *Souvěti spisovné češtiny.* Praha, Universita Karlova 1972. 146 s.
- ŠMILAUER, V.: *Novočeská skladba. 2. vyd.* Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966. 574 s.
- ŠMILAUER, V.: *Učebnice větného rozboru. 5. vyd.* Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1968. 183 s.
- ŠVIHRANOVÁ, B.: *Kauzálné vztahy v jazyku.* *Jazykovedný časopis*, 29, 1978, s. 60—68.
- ŠVIHRANOVÁ, B.: *Niektoré lingvistické aspekty kauzality.* *Jazykovedný časopis*, 34, 1983, s. 48—57.
- Základy marxisticko-leninskej filozofie. 4. vyd.* Bratislava, Pravda 1977. 480 s.

ПРИЧИННОСТЬ И ОБСТОЯТЕЛЬСТВО ПРИЧИНЫ (ВКЛАД К ИЗЛОЖЕНИЮ КАУЗАЛЬНОСТИ В СИНТАКСИСЕ)

Резюме

В статье автор сумеет показать на некоторые проблемы экспликации принципа каузальности в синтаксисе, прежде всего в сложных предложениях с придаточным предложением причины и в классификации обстоятельственных детерминантов с причинным значением (причины, цели, условия, уступки). Почти во всех статьях и произведениях по синтаксису принцип каузальности понимается как причинно-последственное отношение явлений, в котором причина предшествует последствию. Автор, опираясь на новейшие философские работы по каузальности явлений, утверждает, что в отношении причины и последствия момент времени не существует, и поэтому принцип каузальности надо в синтаксисе применять и толковать по-иному, значит, в соответствии с толкованием каузальности в современной марксистской философии. Автор далее утверждает, что обстоятельства причины, цели, условия и уступки представляют самостоятельные обстоятельственные категории, и невозможно их соединить в одно причинностное обстоятельство.

ROZHLADY

VZŤAHY MEDZI JAZYKOVÝMI A KOGNITÍVNÝMI ŠTRUKTÚRAMI
V ONTOGENÉZE

OLGA AROCHOVÁ

Vývinová psycholingvistika, ktorá sa začala intenzívne rozvíjať posledné dve desaťročia najmä zásluhou prác J. Katza—J. Fodora (1963), M. Bierwischa (1970), E. V. a H. H. Clarkovcov (1977) a iných, znovuoživila dosiaľ stále nevyriešený problém vzťahov medzi kognitívnym vývinom a rečou, resp. v zmysle novších teoretických prístupov medzi poznávacími a jazykovými štruktúrami.

Znovuoživenie otázky dokazuje aj vytvorenie nového vedného odboru — vývinovej psycholingvistiky, ktorá vzniká fúziou lingvistiky a vývinovej psychológie. Zo psychológie preberá najmä experimentálnu metódu a z lingvistiky teoretické východiská a súbor pojmov, ktoré spojením psychologických a lingvistických prístupov dostávajú nové obsahy. Zásluhou psycholingvistiky sa upúšťa od prísnych štruktúrnych prístupov pri štúdiu jazyka z aspektu synchronie alebo diachronie a predmetom štúdia sa stávajú nielen prierezovo získané rečové produkty, ale aj vzťahy medzi nimi a ich nositeľmi, a to v širokom idiografickom psychologickom zarámovaní. Súčasná psycholingvistika a špeciálne vývinová psycholingvistika sa zaujíma o vzťahy medzi vývinom jazykových štruktúr vo vzťahu k poznávacím štruktúram vrátane myslenia a osobnostných charakteristík jedinca, ako aj o vplyvy sociálno-ekonomického prostredia na dieťa. Psycholingvistika neustále rozširuje svoje interdisciplinárne zameranie, využívajúc stále vo väčšej miere poznatky nielen lingvistiky a psychológie, ale aj sociológie, fyziológie, kybernetiky a pod. Vývinová psycholingvistika sa zaujíma nielen o špecifické charakteristiky rečového vývinu dieťaťa, ale aj o nositeľa týchto charakteristík, teda o dieťa v reálnych životných podmienkach.

V novších prácach z oblasti vývinovej psycholingvistiky (Grimmová—Wintermantelová, 1975; u nás Maršálová, 1982) sa stretávame so sociálno-psychologickými prístupmi pri štúdiu jazykových štruktúr. Autorky dávali do vzťahu napr. produkciu asociácií, ako aj schopnosť detí kategorizovať pojmy v rôznych experimentálnych situáciách so sociálno-kultúrnym prostredím v rodinách. Podľa dlhodobých výskumov sociálno-kultúrnych činiteľov stimulujúcich mentálny a rečový vývin dieťaťa v raných vekových obdobiach, vystupuje do popredia vzdelanie rodičov, najmä vzdelanie matky. Závislosť správneho mentálneho a rečového vývinu detí od

množstva vhodných podnetov, najmä dostatočného sociálneho kontaktu a kladných citových stavov, potvrdzujú mnohé zahraničné i naše výskumy. Zdôrazňuje sa v nich najmä negatívny vplyv tzv. emočnej deprivácie v takých kolektívnych zariadeniach, kde sa deťom nevenuje patričná starostlivosť.

Na základe analýzy oscilografických záznamov hlasovej produkcie detí najranejšieho veku maďarská autorka J. Kádárová (1982) zistila niekoľko opakujúcich sa typov hlasových kriviek v závislosti od rôznych emočných situácií vyvolaných kontaktom s matkou, otcom alebo s hračkou. Predrečovú komunikáciu u detí možno považovať za určitú rudimentárnu formu sémantiky viazanú na vyjadrenie emocionálnych stavov dieťaťa. Zistilo sa, že citovo chudobné prostredie vedie k citovej deprivácii, ktorá spôsobuje zaostávanie intelektového vývinu dieťaťa vrátane reči.

Vývin reči v skorých štádiách ontogenézy je tesne viazaný na emócie. Negatívne vplyvy prostredia v najranejšom veku môžu spôsobiť vážne poškodenia vyššej nervovej činnosti dieťaťa s nenapraviteľnými následkami aj v neskoršom veku.

Množstvo výskumov z oblasti vzťahov medzi vývinom poznávacích funkcií, reči a sociálnym prostredím detí stáva sa už neprehľadným a výsledky výskumov zväčša neprinášajú nové zistenia. Čo je však nové vo výskumoch vykonaných v rámci vývinovej psycholingvistiky, je zistenie, že sociálne determinanty rečového vývinu sa potvrdzujú nielen v kvantitatívnych, ale aj kvalitatívnych mierach rečovej produkcie. Pozitívna sociálna stimulácia v ranom detskom veku sa teda prejavuje nielen väčším počtom používaných slov, väčšou rečovou fluenciou, ale aj vnútornou štruktúrou subjektívneho slovníka v podobe štruktúr s vyšším stupňom paradigmatizácie, napr. pri asociačných alebo pojmových spojeniach. Experimentálne metódy vývinovej psycholingvistiky zdôrazňujú nielen precíznosť v metodickom prístupe čo do sledovaných premenných, ale aj čo do výberu probantov: vek, sociálno-ekonomické prostredie v rodine a mimo rodiny (mesto — vidiek), množstvo sociálno-kultúrnej stimulácie (detské knihy, televízia, výchovné vedenie rodičmi a pod.).

Vráťme sa však k problematike vzťahov medzi kognitívnymi — poznávacími štruktúrami a rečou v širšom ponímaní, resp. medzi rečou a myslením v užšom zmysle, pretože obidva vzťahy vystupujú v príslušnej literatúre ako synonymá.

Dôkazom, že vzťah medzi rečou a poznaním, resp. rečou a myslením je jedným zo základných problémov súčasnej vývinovej psycholingvistiky, je aj monografia významných súčasných bádateľov v oblasti vývinu reči v ontogenéze človeka, ktorej autori sú N. Chomský, Ch. Osgood, J. Piaget, U. Neisser, M. Kinsbourne (Rieber — Voyat, 1983). Autori sa vo forme dialógu vyjadrujú v prvom rade k otázke, akú úlohu zohrávajú poznávacie procesy vo vývine reči a do akej miery jazykové faktory ovplyvňujú všeobecný poznávací vývin; ide im o obojstranné interakcie medzi rečou a myslením vo vývine človeka.

Skôr než pristúpime k posudzovaniu hypotéz a teoretických vývodov spomínaných bádateľov, považujeme za potrebné bližšie vymedziť, aké procesy sa v psychológii

zahrňujú do pojmu kognícia — poznávanie. Do pojmu kognícia sa začleňuje vnímanie, pamäťové procesy, uvažovanie, porozumenie, myslenie a pod. Ide o celý rad procesov, ktorými subjekt poznáva svet okolo seba, rozumie rôznym vzťahom, rieši problémy neverbálneho i verbálneho charakteru. Reč sa spravidla vyčleňuje z komplexu poznávacích procesov, prisudzuje sa jej zvláštne funkčné postavenie — funguje ako nástroj myslenia (aj poznávania v širšom zmysle), resp. ako prostriedok komunikácie.

V problematike vzťahov poznávanie — reč sa v literatúre veľmi často uvádza N. Chomský. Ak by sme sa však mali opierať o jeho názory v interpretácii rôznych autorov, prišli by sme k viacerým protikladným stanoviskám. Siahli sme preto k uvedenej monografii venovanej problémom psychológie jazyka a myslenia a odcitujeme v preklade časť dialógu medzi W. Rieberom a N. Chomským (Rieber—Voyar, 1983, s. 34).

W. Rieber: „Bolo by užitočné, keby ste bližšie vymedzili, ako používate termín kognícia v protiklade k termínu jazyk?“

N. Chomský: „Nedal by som termín ‚kognícia‘ do protikladu s termínom ‚jazyk‘. Kognícia je skôr nadradený pojem, ktorý zahrňuje systém názorov, poznania, porozumenia, interpretácie, vnímania a pod. Jazyk je iba jedným z mnohých systémov, ktorý spolupôsobí pri formovaní nášho celého komplexu kognitívnych štruktúr.“

Prekvapilo nás takéto zreteľné stanovisko N. Chomského k problému myslenie — jazyk, pretože podľa iných autorov, napr. G. Tourretta (1980, s. 173), N. Chomský vraj pripisuje „rečovým schopnostiam špecifickú funkciu relatívne nezávislú od kognície“.

N. Chomský na rozdiel od behavioristov, kognitivistov a bádateľov vychádzajúcich zo sociologických teórií je zástancom genetickej determinácie vývinu jazyka. Hovorí o mimoriadne zložitom „rečovom orgáne“ u človeka, ktorý ako jeden zo zložiek „rozumu“ je geneticky determinovaný a rovnako aj jeho funkcie a interakcie s inými poznávacími štruktúrami. Perspektívny výskum v danej oblasti, ktorý mohol vyústiť do nových teoretických koncepcií, by mal byť interdisciplinárne zameraný na hľadanie fyzikálneho substrátu zložitého rečového subsystému v rámci všeobecného kognitívneho systému (N. Chomský podľa Rieberta—Voyata, s. 33—63).

J. Piaget (1966) a jeho žiaci (B. Inhelderová; porov. Piaget—Inhelderová, 1970) sa pozerajú na poznávacie procesy a reč ako na oddelené fenomény, ktoré sa však môžu vzájomne ovplyvňovať. J. Piaget odmieta Chomského krajné geneticke stanoviská pri vývine reči a poznania a naopak zdôrazňuje význam konkrétnej činnosti a psychickej regulácie pri vývine poznávacích a rečových štruktúr u dieťaťa. Celý kognitívny vývin je procesom postupnej vývinovej reštrukturalizácie vplyvom činnosti človeka, v priebehu ktorej vzniká reč ako fenomén viazaný na určité štádium — úroveň všeobecného poznávacieho vývinu.

Reč podľa J. Piageta a B. Inhelderovej (op. cit.) nie je zdrojom logiky, ale

naopak, je logikou štrukturovaná. Na základe Piagetovej teórie už aj sama skutočnosť, že dieťa začína hovoriť okolo 2. roku (pričom vznik logických štruktúr v podobe formálnych operácií pozorujeme u dieťaťa oveľa neskôršie, až okolo 11.—12. roku) je dôkazom, že kognitívny vývin dieťaťa je podriadený iným než lingvistickým faktorom. Dieťa je teda schopné konštruovať svoje logické štruktúry bez pomoci a nezávisle od reči. Napríklad existuje logika akcií — činností na úrovni senzorio-motorickej, a to bez účasti reči. Napríklad G. Mottet (podľa Tourretta, 1980, s. 1), ktorý vychádza z Piagetovej teórie, formuluje druhoradý význam reči pri vývine logiky takto: „Ak činnosť je koreňom logiky, reč je len ‚výhonkom‘, ktorý v ničom nemodifikuje podstatu stromu.“

Reč je podriadená aj vývinu semiotických funkcií, a nie naopak, pričom tieto funkcie vznikajú aj vtedy, keď nie je vyvinutá verbálna reč. Výsledky našich experimentov s nepočujúcimi adolescentmi potvrdili túto Piagetovu teóriu (Árochová—Halmiová, 1975). V pamäťových experimentoch, kde úlohou probantov bolo znovupoznávať rôzne druhy podnetov vizuálneho charakteru (obrázky vecí a zvierat, fotografie tvárí, ako aj umelo vytvorené slová bez zmyslu typu CVCV), výkony nepočujúcich sa od výkonov počujúcich takmer neodlišovali. Dokonca pri znovupoznaní umelých slov prezentovaných vizuálne bol výkon nepočujúcich signifikantne vyšší.

Relatívnu nezávislosť reči od myslenia prezentuje J. Piaget a jeho spolupracovníci na mnohých klinických experimentoch s nepočujúcimi a nevidiacimi deťmi. U hluchonemých a u nevidiacich detí od narodenia sa všeobecne konštatuje oneskorenie vývinu mentálnych procesov. V neverbálnych skúškach, ako to potvrdili aj naše experimenty, môžu nepočujúci dosiahnuť podobné výsledky ako počujúci, ak ide o deti, ktoré nie sú v iných oblastiach porušené. Avšak aj napriek prípadným spomaleniam mentálneho vývinu u nepočujúcich sa zachováva postupnosť vývinových štádií vymedzených J. Piagetom (výskumy P. Olérona podľa Piageta—Inhelderovej, 1970). Podobne experimenty s nevidiacimi deťmi poukazujú na určitú autonómnosť obidvoch systémov. Napriek tomu, že nevidiace deti v porovnaní s vidiacimi vykazovali značné oneskorenie v neverbálnych testoch operačného charakteru (porov. Tourrette, 1980), v rečových úlohách podávali výkony analogické vidiacim.

J. Piaget a jeho spolupracovníci sa však neuspokojovali s výsledkami získanými pri bežných inteligentných testoch. Vytvorili vyšetrovacie postupy, ktorými v klinických experimentoch sledovali úroveň operačného myslenia, ktoré sa u dieťaťa objavuje medzi 7.—11. rokom, vo vzťahu k jazykovým štruktúram. Vychádzali z hypotézy, že určitému štádiu vo vývine poznávacích štruktúr v štádiu konkrétnych operácií by mala zodpovedať aj príslušná jazyková štruktúra.

V niektorých piagetovských experimentoch sa skutočne potvrdila takáto synchronia medzi úrovňou operačného myslenia a s ňou korešpondujúcou jazykovou štruktúrou. Zisťovala sa napr. schopnosť detí posudzovať množstvo — objem tekutín

v nádobách s rôznym tvarom. V piagetovskej terminológii ide o operačné štádium „konzervácie“ — uchovania, resp. posúdenia objemu množstva tekutín. Deti majú posúdiť, či množstvo tekutiny je rovnaké alebo odlišné v závislosti od rôzneho tvaru nádoby (napr. hladina tekutiny toho istého objemu v podlhovastej nádobe je vyššia, v širokej nižšia). V experimentoch E. Ferriera a H. Sinclairovej (Tourrette, 1980) sa ukázalo, že kým dieťa nemá vytvorenú operačnú štruktúru „konzervácie“, nie je schopné správne manipulovať s časovou následnosťou v jazyku a vhodne používať časové spojky. Podobne kým sa nevytvorí operačná úroveň nazvaná J. Piagetom „seriácia“ — zoradovanie podľa určitých kritérií — dieťa nie je schopné používať v reči vektory, t. j. výrazy typu *x je väčšie — menšie ako y*.

Z Piagetových koncepcií vychádza aj rozsiahla štúdia autorov R. Corriganovej a kol. (1981), ktorí na základe precíznych experimentov zisťovali u detí vývin troch priestorových pojmov vyjadrovaných predložkami *v, na, pod*. Hľadali tiež vzťahy medzi operačnými štruktúrami vymedzenými Piagetom a časovou následnosťou vývinu týchto vzťahov u detí. Prišli k záveru, že synchronnosť medzi úrovňou kognitívneho vývinu a špecifickými jazykovými schopnosťami dieťaťa je možné zistiť len vtedy, keď obidva procesy (verbálny i neverbálny) si vyžadujú tie isté špecifické schopnosti. Domnievame sa, že toto je hlavný dôvod mnohých protikladných a často protirečivých výsledkov pri hľadaní a overovaní vzťahov medzi kognitívnymi a jazykovými štruktúrami v ontogenetickom vývine.

Zatiaľ čo podľa J. Piageta reč vo vzťahu ku kognitívnemu vývinu má najmä v raných štádiách vývinu len sekundárny, nepodstatný význam, J. S. Bruner (1964) patrí medzi tých, čo považujú reč za dôležitý a podstatný stimulátor kognitívneho (intelektového) vývinu. Na rozdiel od J. Piageta, ktorý podčiarkuje význam automatických maturačných procesov, zdôrazňuje význam interakcie jedinca s jeho kultúrnym prostredím, pričom akcentuje význam reči ako komunikatívneho prostriedku. J. S. Bruner odmieta Piagetovu teóriu štádií vytvorených mechanizmom asimilácie a akomodácie a konštruuje model tzv. vnútornej reprezentácie, čiže spôsobu, akým sa vnútorne spracúvajú vonkajšie informácie. Podľa neho existujú tri spôsoby reprezentácie: 1. Akčná reprezentácia — viazaná priamo na činnosť dieťaťa, a to už na úrovni senzoricko-percepčnej (enactive); 2. Obrazová (ikonická) reprezentácia založená na schopnosti mentálneho zobrazovania; tento prevažujúci spôsob spracovania informácií u detí v predškolskom veku sa prejavuje napr. v tom, že deti v úlohách so znovuzoznaním obrazového materiálu podávajú výkony dosahujúce úroveň dospelých probantov (Árochová—Halmiová, 1975); 3. Symbolická alebo rečová reprezentácia ako tretí a najvyšší stupeň vnútornej reprezentácie je spojená s taxonomizáciou kategoriálneho grupovania, prejavujúcou sa pri skladovaní a vybavovaní pamäťových informácií. Dosiahnutie symbolickej reprezentácie je dôkazom nielen prechodu od konkrétnych k stále abstraktnejším spôsobom mentálneho spracovania, ale aj zdôraznením významu reči pri vývine poznávacích procesov v ontogenéze.

Podľa L. S. Vygotského (1970) je reč najdôležitejším determinantom a stimulatorom kognitívneho vývinu. Vytvorenie rečového systému v ontogenéze zahŕňa reorganizáciu všetkých základných mentálnych procesov. Vývin myslenia podľa L. S. Vygotského sa začína vlastne od narodenia dieťaťa, teda už v predrečovom štádiu, a stimuluje sa v procese metakomunikácie dieťaťa a dospelého formou mimiky, gest a emocionálnych rečových prejavov. Táto interakcia dieťaťa so sociálnym prostredím vyúsťuje do formovania pojmov ako dynamického, časovo takmer neobmedzeného procesu.

Vygotského teória vývinu reči sa zakladá na predpoklade štyroch základných štádií: 1. Predrečové štádium, v ktorom dva systémy sú autonómne, samostatne fungujúce a reč sa používa najmä na vyjadrovanie pocitov a emočných stavov. 2. Obdobie egocentrického jazyka (od 2 do 5 rokov), v ktorom dieťa používa reč dvoma spôsobmi, ako autoinštrukciu a prostriedok komunikácie. Dieťa si samo pre seba dáva inštrukciu, rozkazy, varovania, je aktérom vo vymyslených príhodách. 3. Egocentrická reč sa mení na vnútornú reč (okolo 7 rokov) spojenú priamo s procesmi myslenia. 4. V poslednom období sa „otvorená“ reč používa výlučne ako komunikatívny prostriedok.

Teória L. S. Vygotského zdôrazňuje, že myslenie má svoju vlastnú štruktúru a že prechod od myslenia k reči je zložitým procesom. Výrazy ako „Viem to, ale nenachádzam slov, aby som to vyjadril“ alebo „Zabudol som, čo som chcel povedať“ sú vonkajším prejavom vnútorného faktu, že reč a myslenie prechádzajú odlišnými štruktúrami. Dôkazy o tom, že myslenie prebieha aj inými cestami než rečovými, napr. prostredníctvom rôznych foriem mentálneho zobrazovania, sú známe aj z bežného života (napr. pri úlohách technického charakteru).

Pri riešení problému vzťahu myslenie—reč je potrebné oddiferencovať, čo je špecificky jazyková schopnosť a čo všeobecne poznávací iba s vonkajším verbálnym výstupom. Máme na mysli rôzne otázky posudzujúce schopnosť analógie, napr. *tráva—lúka, stromy—?*. Väčšina výskumov v oblasti tzv. verbálnej a neverbálnej inteligencie uvádza tesné korelačné vzťahy medzi nimi, hoci obidva systémy môžu vykazovať diskrepanciu čo do dosiahnutých výsledkov v teste. Pri riešení nejakej úlohy či už verbálneho alebo neverbálneho charakteru môže ísť v podstate o ten istý poznávací proces, len s dvoma odlišnými odpoveďovými alternatívami: verbálnou a neverbálnou.

Snahou súčasnej psycholingvistiky je vytvoriť aj štandardizované testové postupy, ktorými by sa dala zistiť (napr. na klinické a didaktické účely) úroveň vývinu jazykových štruktúr u dieťaťa relatívne nezávislých od špecificky poznávacích štruktúr. O vytvorenie psycholingvistických testov relatívne nezávislých od všeobecnej poznávacej úrovne dieťaťa určenej napr. intelligenčnými testami sa v súčasnosti pokúsili západonemeckí autori H. Grimmová—H. Schöller—M. Wintermantelová (1975), ako aj východonemecká autorka E. Kasielke (1967). V testových batériách sa usilujú zachytiť tri oblasti rečového vývinu: fonetickú, gramaticko-syn-

taktickú a sémantickú, a to na štyroch úrovniach: hlásky, slová, vety, voľné rozprávanie.

Zvláštnym problémovým okruhom vzťahov medzi jazykom a kognitívnym vývinom je vývin gramatických štruktúr vo vzťahu k mysleniu. Vývinová psycholingvistika vo svojich začiatkoch nevenovala dostatočnú pozornosť gramatike a špeciálne syntaxi ako dôležitým aspektom mentálneho vývinu. Výsledky experimentálnych výskumov v oblasti vývinu gramatiky (Mc Neil, 1981; Slobin, 1981) poukazujú na ich úzky vzťah k iným poznávacím procesom, pričom sa vynára otázka, či nie je možné hovoriť o špecifickom verbálnom druhu kognitívnych procesov. Súčasné práce z oblasti vývinovej psycholingvistiky upozorňujú na procesy kognitívizácie vnútorného slovníka u dieťaťa, čo sa prejavuje napr. presunom od prevažne syntagmatických asociácií (odpoveďové slovo iného lexikálneho druhu ako podnetové), k asociáciám paradigmatickým (odpoveďové slovo iného lexikálneho druhu ako podnetové). Analýza odpoveďových slov v asociačnom experimente však ukázala, že zaradenie slov podľa týchto dvoch kritérií si vyžaduje sémantický spôsob hodnotenia (Maršálová, 1982). Podobne sa ukázala určitá tendencia k zvýšenej produkcii paradigmatických asociácií u detí s vyšším skóre v niektorých mentálnych testoch (Árochová—Plichtová, 1984), pritom však produkcia asociácií syntagmatického a paradigmatického charakteru je v prvom rade viazaná na vek (v celom predškolskom veku prevažujú syntagmatické asociácie) a na sémantické pole určitého slova (Kádár—Árochová, 1983).

D. Slobin (1981) hovorí o gramatike ako o procese progresívnej gramatickej štruktúracie, ako o objekte poznávania, resp. ako o súbore štruktúrovaných hádaniek, ktoré má dieťa riešiť. Takto chápaný jazyk prestáva byť púhym „nástrojom“ myslenia v piagetovskom ponímaní, a sám sa stáva vyššou formou myslenia, strácajúcou svoju viazanosť na konkrétnu činnosť, resp. situáciu, ako je to v raných obdobiach ontogenézy. Otázku vzájomného stimulačného vzťahu myslenie—reč možno položiť aj v inverznom vzťahu: reč—myslenie. Podľa Ch. Osgooda (Rieber—Voyat, 1983) sa konštatuje vekom narastajúci vplyv jazykových faktorov na stimulovanie všeobecného poznávania. Jedným z dôkazov sú procesy uvažovania, pri ktorých jazyk vlastne riadi a determinuje poznávanie.

Na záver chceme zdôrazniť, že vzťahy medzi rečou a myslením, resp. jazykovými a poznávacími štruktúrami sú veľmi zložité a že proces bádania v tejto oblasti je stále ešte v štádiu experimentovania, hľadania nových výskumných paradigiem, stanovovania hypotéz a tvorby čiastkových teórií. Novšie práce v oblasti vývinovej psycholingvistiky sa snažia prekonať umelé hranice medzi rečou a myslením neustálym rozširovaním výskumných záujmov o nové, „inovované“ oblasti bádania. Vyzdvihujú sa nové aspekty pri výskume asociačných štruktúr u detí, robia sa výskumy v oblasti pojmovej kategorizácie v pamäťových reprodukčných úlohách. Študuje sa vývin metafory ako zvláštnej formy figuratívneho jazyka, ako nástroj tvorby nových významov u detí. Robia sa výskumy zamerané na procesy mentálneho spracovania,

porozumenia a zapamätania si učebných textov, čo má veľký význam pre didaktickú prax.

Novšie metodické prístupy, ako aj výsledky výskumov a z nich vyplývajúce čiastkové teórie stierajú hranicu medzi rečou a myslením vymedzenú napr. Piagetovou teóriou (Šípoš, 1981). Vyššie formy rečového spracovania informácií si vyžadujú aktívnu účasť viacerých kognitívnych procesov, pričom reč a jej zodpovedajúce jazykové štruktúry nemajú len funkciu nástroja poznávania. Prijateľnejšie sú tie teórie, ktoré sa na reč a myslenie pozerajú ako na dva aspekty jedného zložitého poznávacieho systému.

*Ústav experimentálnej psychológie SAV
Bratislava, Koceľova 15*

Bibliografia

ÁROCHOVÁ, O.—HALMIOVÁ, O.—POTAŠOVÁ, A.: Effect of sense modality on recall and recognition in memory task. *Studia Psychologica*, 15, 1973, s. 186—193.

ÁROCHOVÁ, O.—HALMIOVÁ, O.: Continuous recognition in deaf adolescents under varying degrees of stimulus verbalization. *Studia Psychologica*, 17, 1975, s. 261—265.

ÁROCHOVÁ, O.—PLICHTOVÁ, J.: Vzťahy medzi kognitívnymi a lingvistickými štruktúrami u detí. *Studia Psychologica*, 26, 1984 (v tlači).

BIERWISCH, M.: Semantics. In: *New horizons in linguistics*. Red. J. Lyons. Penguin Books 1970, s. 166—184.

BRUNER, J. S.: The course of cognitive growth. *American Psychologist*, 19, 1964, s. 1—15.

CLARK, H. H.—CLARK, E. V.: Psychology and language: An introduction to psycholinguistics. New York, Harcourt Brace 1977. 593 s.

CORRIGAN, R.—HALPERN, E.—AVIEZER, O.—GOLDBLATT, A.: The development of three spatial concepts: *in*, *on*, *under*. *International Journal of Behavioral Development*, 4, 1981, s. 403—419.

GRIMM, H.—WINTERMANTEL, M.: Zur Entwicklung von Bedeutungen, Forschungsbericht zur Sprachentwicklung II. Weinheim — Basel, Beltz Verlag 1975. 157 s.

GRIMM, H.—SCHÖLER, H.—WINTERMANTEL, M.: Zur Entwicklung sprachlicher Strukturformen bei Kindern. Weinheim — Basel, Beltz Verlag 1975. 223 s.

KÁDAR, J.: A beszéd kialakulásának feltételei és megjelenési formái a vokális kommunikációban, *Pszichológia*, 2, 1982, s. 259—277.

KÁDAR, J.—ÁROCHOVÁ, O.: Einige Entwicklungsaspekte des semantischen Gedächtnisses bei den ungarischen und slowakischen Vorschulkindern. *Studia Psychologica*, 26, 1984, s. 5—18.

KASIELKE, E.: Zur Diagnostik des sprachlichen Entwicklungsstandes von Vorschulkindern. *Zeitschrift für Psychologie*, 174, 1967, část I a II, s. 1—67 a 245—284.

KATZ, J. J.—FODOR, J. A.: The structure of semantic theory. *Language*, 39, 1963, s. 170—210.

MARŠÁLOVÁ, K.: Psycholinguistická analýza vývinu lexiky. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 207 s.

Mc NEILL, D.: Action, thought, and language, *Cognition*, 10, 1981, s. 201—208.

PIAGET, J.: *Psychologie intelligence*, Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966. 147 s.

PIAGET, J.—INHELDEROVÁ, B.: *Psychologie dítěte*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1970. 115 s.

RIEBER, R. W.—VOYAT, G.: *Dialogues on the psychology of language and thought*. New York, Plenum Press, 1983. 165 s.

SINCLAIR, J.—FERRIERO, E.: Etude génétique de la compréhension, production et répétition de phrases au mode passif. *Archives de psychologie*, 40, 1970, s. 1—42.

TOURRETTE, G.: Compétence cognitive et performance linguistique. *Bulletin de Psychologie*, 34, 1980, s. 167—175.

SLOBIN, D. I.: Psychology without linguistics, language without grammar. *Cognition*, 10, 1981, s. 275—280.

ŠÍPOŠ, I.: Kódovanie významu a psychológia pamäti. In: *Jazykovedné štúdie*. 16. Red. J. Ružička.

СВЯЗЬ МЕЖДУ ЛИНГВИСТИЧЕСКИМИ И КОГНИТИВНЫМИ СТРУКТУРАМИ В ОНТОГЕНЕЗИСЕ

Резюме

В статье рассматриваются основные проблемы возрастной психолингвистики, которая возникла соединением возрастной психологии и лингвистики. Психолингвистика опять возбудила интерес к вопросам о отношениях между языком и его носителями, и о отношениях между языковыми и когнитивными структурами.

В отношении мышление — речь отмечаются основные теоретические исходные пункты Ж. Пиаже и его учеников, взгляды Хомского, Брунера и Выготского. Результаты исследования возрастной психолингвистики стирают границу между речью и мышлением отмеченную теориями Пиаже и оба процессы — когнитивный и речевой — рассматриваются как разные аспекты единой комплексной и более общей системы.

SPRÁVY A POSUDKY

VEDECKÁ KONFERENCIA O TEORETICKÝCH OTÁZKACH MARXISTICKEJ JAZYKOVEDY

V dňoch 21.—23. novembra 1983 usporiadal Jazykovedný ústav L. Štúra SAV v spolupráci s Ústavom pre český jazyk ČSAV v Domove vedeckých pracovníkov SAV v Smoleniciach celoštátnu konferenciu o teoretických otázkach marxistickej jazykovedy. Okrem pracovníkov akademických ústavov sa na konferencii zúčastnili zástupcovia filozofických a pedagogických fakúlt z oboch našich republík a po prvý raz vo väčšom počte aj vedeckí pracovníci z oblasti filozofie, logiky a psychológie.

Smolenická konferencia nadviazala na predchádzajúce tri konferencie o marxistickej jazykovede, zároveň však dokumentovala kvalitatívny vzostup v riešení základných otázok marxistickej jazykovedy u nás. Ak sa totiž po prekonaní negatívnych dôsledkov krízového obdobia, ktoré boli predmetom lingvistickeho seminára usporiadaného z podnetu stranických orgánov r. 1973, mohlo už na konferencii r. 1977 v Olomouci prejsť od kritického hodnotenia k pokusom o nové riešenie základných otázok na marxisticko-leninskom základe — najmä s využitím výsledkov a skúseností sovietskej jazykovedy — v súčasnosti sa predmetom rokovania konferencie stali gnozeologické a ontologické otázky jazyka, prehĺbovanie analýzy jazyka z hľadiska kategórií materialistickej dialektiky, ako aj metodologické problémy jazykovedy a kritika nemarxistických jazykovedných koncepcií.

Ciele konferencie naznačil v otváracom prejave J. Kačala, riaditeľ Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV. Vo vedeckej oblasti je to zdokonaľovanie teoretického a metodologického aparátu vo výskume jazyka, vedecko-organizačne stimulovanie interdisciplinárneho prístupu, v praktickej orientácii bezprostredné využitie vedeckých výsledkov v spoločenskej praxi. V súčasnom spoločensko-politickom kontexte je konferencia aj príspevkom k 100. výročiu smrti a 165. výročiu narodenia K. Marxa.

Akademik V. Círbes, podpredseda SAV, vo svojom príhovore zdôraznil, že spoločenské vedy musia zvyšovať svoju teoreticko-poznávaciu činnosť a prehĺbovať teoreticko-metodologické základy bádania tak, aby ich výsledky boli bezprostredne využité v spoločenskej praxi. Uplatňovanie všetkých funkcií vedy je rovnako dôležité ako samotná vedecká tvorba.

Úlohou jazykovedy je predovšetkým pôsobiť pri formovaní spoločenského vedomia, skúmať vplyv sociálnych faktorov na jazyk (pri regulovaní jazykovej praxe nevychádzať iba z priamočiarej systémovosti bez ohľadu na komunikačné okolie tohto systému), v duchu súčasných potrieb rozvíjať jazykovú kultúru a jazykovú politiku. Pochopiteľne, ak má jazykoveda tieto náročné úlohy plniť na úrovni súčasných vedecko-technických a sociálnych požiadaviek, musí viac ako doteraz cielavedome rozvíjať interdisciplinárny výskum. To napokon objektívne vyplýva z faktu, že skúmanie viacúrovňovej reality si vyžaduje komplexný prístup, nemôže byť predmetom bádania len jednej disciplíny, ale spoločnou výskumnou oblasťou viacerých vedných disciplín. V prípade jazykovedy ide okrem filozofie hlavne o úzku spoluprácu so sociológiou (sociolingvistika sa prakticky doteraz na Slovensku nerozvíjala), psychológiou (v tejto súvislosti je významný najmä pripravovaný projekt komplexného systémového výskumu človeka na 8. päťročnicu) a logikou, ale rovnako napríklad aj s ďalšími prírodovednými a technickými disciplínami pri riešení aktuálnej problematiky komunikácie človek—stroj.

Hlavný referát v prvom tematickom okruhu *Ontologické a gnozeologické otázky jazykovedy* o všeobecnej a lingvistickej teórii systému predniesol J. Kořenský. Zdôraznil, že marxistická filozofia je otvorený systém, svojou podstatou objektívne pripravený prijímať aj poznatky jednotlivých vied, vrátane

metodologického prínosu spojeného s týmito poznatkami. Doteraz však v skúmaní teórie systému chýba „konfrontačný“ zreteľ, jednotlivé systémové prístupy charakterizujú disparátne kritériá. Prínosom jazykovedného systémového prístupu je predovšetkým rozvoj znakového myslenia, teória komplexnosti systému jazyka, teória elementárnych a komplexných jednotiek, teória vzťahu (špecifika formy — štruktúry a substancie — matérie) so zreteľom na výrazovú a obsahovú stránku, ďalej rozpracovanie pojmu funkcie (rozšírenie otvorenosti jazykového systému nielen smerom ku kultúrnym a sociálnym útvarom, ale na všetky ostatné interakcie jazykového systému, predovšetkým semiotické). Ukazuje sa teda, že jazykoveda disponuje vyspelými prvkami systémového myslenia, ale tieto prostriedky doteraz netvorí jediná, nerozpornú systémovú teóriu, preto treba intenzívne budovať celostný systémový aparát.

V druhom východiskovom referáte sa mali posúdiť základné komponenty semiózy jazykového znaku (Š. Ondruš). Referujúci sa sústredil najmä na kritiku KJausovej pragmatiky. Semiózu chápe ako ideálnu stránku jazykového znaku (proti materiálnej); predmet objektívnej reality (denotát) nepatrí do semiózy.

Diskusné príspevky a pripravené komunikáty vychádzali hlavne z doterajšej bádateľskej orientácie referujúcich a zahŕňali široký okruh problémov, od najvšeobecnejších úvah nad teoretickými a metodologickými otázkami cez aplikácie doterajších teoretických zistení až po parciálne analýzy. Väčšina príspevkov v tomto okruhu mala všeobecnejší charakter. — V širších kontextoch uvažoval o ontológii prirodzeného jazyka O. Leška. Vychádzajúc z predpokladu, že vzťah človeka k okolitej skutočnosti je imanentne kreatívny, poukázal na menlivosť a špecifickosť štruktúrnej bázy jazyka. — P. Novák sa zamýšľal najmä nad prínosom klasikov marxizmu-leninizmu k formovaniu materialistickej ontológie. — O. Šoltys v úvahách o prirodzených hraniciach systémového poznania zdôraznil, že táto hranica existuje, pokiaľ sa opustí teleologickosť a výskum sa zacieli na objektivizáciu prirodzeného jazyka.

Do tohto okruhu patril aj príspevok V. Blánára, ktorý sústavne prehlbuje svoju koncepciu o vzťahu odrazu a lexikálneho významu. Keď sa má objektívna skutočnosť fixovať v individuálnom vedomí a má sa stať komunikovateľnou iným členom spoločenstva, dôležitá je najmä fáza premeny odrazu na význam a potom báza pojmového fixovania. — J. Doľník hovoril o tom, ako sa v komunikácii uplatňuje poznávací funkcia slova a ako treba riešiť dialektické protirečenie medzi komunikatívnou funkciou slova (charakterizovanou ustálenosťou, uzavretosťou a normovanosťou) a poznávacou funkciou slova (charakterizovanou otvorenosťou k objektívnej realite). — Predmetom príspevku K. Buzássyovej bolo osvetlenie úlohy transformácií z gnozeologického aspektu. Metodologicky je nevyhnutné odlišovať transformácie ako lingvistické procedúry od operácií vykonávaných hovoriacimi, ako aj to, kedy sa lingvista približuje viac pozícii hovoriaceho a kedy menej. Transformácie majú gnozeologický status.

Ďalšiu skupinu tvorili príspevky, v ktorých autori predstavili aplikáciu kategórií materialistickej dialektiky na riešenie konkrétnych jazykových javov. Na interferencii slovných druhov v slovenčine J. Kačala poukázal na zložitosť a protirečivosť vzťahov jazykového významu k výrazu a na ich vzájomné kríženie. Jazykový význam tvorí kontinuum, ktorého zložky sú hierarchicky usporiadané tak vo vzťahu k odrážanej realite, ako aj vo vzťahu k jazykovému systému. — Z. Hlavsá na tzv. hybridných znakov (vysvetlivky, texty k obrázkom a pod.) ukázal, ako sa semiotický prístup môže využiť aj pri riešení konkrétnych jazykových javov. — O jazyku v čase (diachrónií, synchronii a prognostických aspektov) sa zamýšľal J. Furdík. V porovnaní s inými vednými disciplínami má teória jazyka slabšiu prediktívnu silu, jej súčasné možnosti slúžia skôr na explanáciu. Neplatí to však o celej jazykovede, lebo prognostický prístup je možný pri skúmaní tých čiastkových systémov jazyka, v ktorých sa osobitne výrazne prejavuje dialektický vzťah sociolingvistického a štruktúrneho, diachronie a synchronie, kvantity a kvality; takýmto podsystémom je tvorenie slov.

O príspevkoch v druhom tematickom okruhu *Analýza jazykových jednotiek z hľadiska kategórií materialistickej dialektiky* možno všeobecne povedať, že boli najkonkrétnejšie a zároveň dokumentovali, že mnohí naši jazykovedci už aktívne pracujú s kategóriami materialistickej dialektiky. Aj napriek pestrosti analyzovaného materiálu — od najmenších jednotiek zvukovej roviny až po princípy komponovania textu a aktuálne vetné členenie — tu bolo spoločné metodologické poznanie: pri vymedzovaní (opise, určovaní, definovaní) skúmaných objektov je nevyhnutné pracovať s celou sieťou kategórií.

V lingvistickej analýze sa nevystačí iba s najpoužívanejšou aj najviac rozpracovanou kategóriou forma a obsah, ale treba pracovať aj s ďalšími kategóriami, ako sú podstata a jav, všeobecné a jednotlivé (zvláštne) a i., ktoré umožnia jednak hlbšie poznanie skúmaného predmetu (napr. rozlíšenie hĺbkovej štruktúry a povrchovej štruktúry ako prejav kategórie podstata a jav), ale zároveň sa môžu stať metodologickým základom na vybudovanie syntetických lingvistických teórií v rámci jednotlivých rovin jazykového systému.

Príspevky v tomto okruhu rámcovo referát V. Černíka o filozofických kategóriách forma a obsah. Z jeho podnetného referátu treba upozorniť najmä na fakt, že obsah a formu nemožno stotožňovať s podstatou a javom, že okrem podstatného, resp. základného obsahu (vnútorne rozlíšená podstata) jestvuje aj vonkajšia zložka — doplnkový, resp. druhotný obsah. Úlohou vedy je za druhotným obsahom predmetu odhaliť jeho základný obsah. Forma je nielen spôsob usporiadania obsahu, ale aj spôsob zjednotenia jeho mnohotvárných, rozdielných a protikladných momentov. Rozlišuje sa vnútorná forma (imanentná podstata predmetu, zákon jej tvorby a reprodukcie) a vonkajšia forma (javová forma predmetu). Formu nemožno stotožňovať so štruktúrou, sama štruktúra má obsah i formu. Formalizmus nie je preceňovanie formy, ale jej zaostávanie za obsahom. Obsah a forma prechádzajú do seba navzájom a sú vždy relativizované k nejakému systému: to, čo v jednom systéme je obsahom, môže byť v inom systéme formou. Treba v tejto súvislosti konštatovať, že takýto prístup k analýze jazykových objektov sa u nás v posledných rokoch uplatňuje a ukázal sa mimoriadne účinný pri interpretácii tých problematických miest, ktoré nedokázal vyriešiť jednostranne orientovaný štrukturalizmus.

Druhý hlavný referát od M. Těšitelovej bol zameraný na analýzu jazykových jednotiek. Autorka v ňom prezentovala svoje doterajšie bohaté skúsenosti z kvantitatívnej analýzy češtiny. Poukázala najmä na problém jednoznačného určenia jazykových jednotiek pre potreby kvantitatívnej analýzy (nerovnaké podmienky v jednotlivých rovinách jazykového systému, prechodný charakter niektorých jednotiek a pod.).

V rámci širšie zameraných príspevkov N. Savický poukázal na fakt, že generatívne modely nemôžu v plnej miere vystihnúť dialektickú rozpornosť jazyka. Adekvátny opis jazyka v súčasnej jazykovej situácii by mal okrem formalizovaných modelov zahŕňať aj analýzu jednotlivých prípadov (kazuistiku). — P. SgaII poukázal na rozpor medzi potrebami ustavične vyjadrovať nové myšlienky stabilnými dorozumievacími prostriedkami a na prejav tohto rozporu v asymetrii medzi aktuálnym vetným členením a významovou stavbou vety (vznik veľkého počtu nominálnych konštrukcií). — Zdroje vägnosti, definovanej ako neexaktnosť nemerateľných pojmov (z hľadiska intervalovej a proporčialnej škály), vidí V. Krupa v selektívnosti subjektívneho odrazu, ďalej v kódovaní poznatkov jazykovými jednotkami a napokon v samotnom procese komunikácie. — Komplexne bol zameraný aj príspevok J. Sabola o vzťahu jednotlivého a všeobecného v jazykovom systéme. Vychádzajúc z dištinkcie medzi virtuálnym slovným znakom a aktuálnym slovným znakom ukázal, že ako kategória jednotlivé a všeobecné prechádza tento rozdiel celou jazykovou sústavou a má rozličné prejavy (realizácie) na jednotlivých hladinách a úrovniach jazykového systému. — J. Bosák analogicky vychádzal z rozmanitého charakteru obsahovej a formálnej stránky v morféme (slovnom tvare); neodporúčal používať na označovanie prvkov bez plného morfémoveho statusu termín interfix, pretože v tomto termíne sa spájajú kvalitatívne odlišné prvky aj podľa svojej štruktúry, aj podľa funkcie. — S. Ondrejovič v zhode s inými bádateľmi interpretoval hĺbkovú štruktúru vety a povrchovú štruktúru vety na základe kategórie podstata a jav.

Ďalší okruh tvorili príspevky vychádzajúce viac z konkrétnej analýzy jazykových javov a usilujúce sa ukázať, ako treba v konkrétnej analýze uplatňovať kategórie materialistickej dialektiky. Tak na dialektickú rozpornosť morfológických kategórií, ktoré sa napríklad v prípade pasíva v češtine krížia s nemorfológickými kategóriami, poukázal M. Komárek. Zdôraznil, že materialistická dialektika predstavuje nevyhnutný poznávací nástroj a je zároveň adekvátna dialektickým princípom, na ktorých je založená stavba a existencia jazyka. — Ešte konkrétnejšie bol koncipovaný príspevok H. Běličovej o hĺbkovej vnútornej štruktúre v prirodzenom jazyku. Podľa autorky dialektiku významu a formy v syntaxi možno odhaľovať skúmaním invariantného významu predložkových pádov, ako aj ich kontextovým

významom. — Na prínos jazykovedy ku komplexnému skúmaniu kategórie času upozornila J. Hoffmannová. — O dialektike vzťahu obsahu a formy ako princípe komponovania textu hovoril J. Findra. Viacúrovňové chápanie obsahu a formy umožňuje interpretovať aj niektoré mikrokompozičné prostriedky ako bilaterálne jednotky. — Protirečenie medzi celostnosťou významu (obsahu) frazeologickej jednotky a rozčlenenosťou jej formy bolo predmetom príspevku E. Kučerovej; poukázala najmä na rozdielne chápanie variantnosti frazeologickej jednotky. — I. Masár pri úvahách o obsahu a forme termínu dospel k záveru, že terminologický jazykový znak sa od ostatných jazykových znakov odlišuje tým, že sa uvedomene, zámerne konštituuje z pojmového obsahu.

Aj keď by sa niektoré príspevky (aj tie, ktoré sme tu nespomenuli) mohli zdať na prvý pohľad viac lingvistické ako metodologické či filozofické, všetci autori sa pokúšali riešiť nadhodené otázky na báze kategórií materialistickej dialektiky, nešli však pochopiteľne do rovnakej hĺbky analýzy. Z odchodného predmetu bádania i rozdielnej subjektívnej skúsenosti vyplýva, že tu možno ťažko žiadať homogénnosť či „metodologickú rovnocennosť“.

Posledný okruh bol venovaný metodologickým problémom jazykovedy a kritike nemarxistických jazykovedných koncepcií. Uviedol ho hlavným referátom o kritike postpozitivistických metodológií v jazykovede J. Horecký. Poukázal na jednostrannosť Chomského psychologizmu, preceňovanie behaviorizmu, pragmatizmu, štrukturalizmu a funkcionalizmu. V dnešnej situácii sa ukazuje najprímernejšie chápať jazyk ako zložitý systém, ktorý tvorí množina prvkov so špecifickou funkciou a štruktúrou, ďalej štruktúra (spôsob vzájomnej súvislosti prvkov) a funkcia (vzájomné pôsobenie s prvkami iného systému alebo okolia).

Druhý referát v tomto okruhu mal J. Petr. Ukázal v ňom, prečo je klasifikácia vied súčasťou filozofickej problematiky. V dôsledku toho, že jazyk sa zúčastňuje na mnohých existenčných formách živej prírody, spoločnosti a myslenia, je jazykoveda osobitná spoločenská veda, ktorá nadväzuje na prírodné a technické vedy a je úzko spojená s filozofiou, matematikou a integračnými vedami, ako aj s vedami o myslení.

Z tematiky posledného okruhu vyplynulo, že prednesené príspevky boli rôzneho zamerania. — O modelovaní všeobecne a užšie v rámci komponentovej analýzy v sémantike hovorila E. Sekaninová. — V rozsiahlom príspevku E. Horák charakterizoval porovnávanie ako významný heuristický, explanačný a predikatívny prostriedok vedeckého opisu jazyka. — J. Nekvapil navrhol rozlišovať interdisciplinárnosť nielen smerom k iným vedným disciplinám, ale aj vnútri jazykovedy. Z úvah mu vyplynulo, že okrem centra a periférie by bolo užitočné zaviesť aj pojem okolie jazykového systému. — E. Bajzíkova demonštrovala rôznosť prístupov v metódach analýzy textu. — Predmetom vystúpenia I. Ripku bol vzťah teórie a empirie z hľadiska nárečového výskumu.

Na konferencii odzneli aj ďalšie príspevky; všetky vyjdú v osobitnom zborníku *K princípom marxistickej jazykovedy* (niektoré z nich v rozšírenej podobe prinášame aj v tomto čísle Jazykovedného časopisu).

Po prvý raz sa v rámci konferencie uskutočnila aj panelová diskusia o sociolingvistických aspektoch jazyka, o vzťahu spoločnosti a jazyka so zameraním na problémy riadenia jazykovej činnosti ako súčasť jazykovej politiky. Úvodné slovo predniesol J. Skácel z Pedagogickej fakulty v Ostrave, kde sa táto problematika intenzívne rozpracúva. Jazykové riadenie zahŕňa predovšetkým vzájomné obohacovanie jazykov národov socialistických krajín (boj proti izolacionalistickým a puristickým tendenciám), regulovanie procesov preberania výrazov z ďalších jazykov, ako aj možnosti socialistického spoločenstva vyriešiť otázku unifikovanej terminológie. — Okrem J. Skácela predniesol kritický referát o stratifikácii slovenčiny F. Kočíš (príspevok je uverejnený v Slovenskej reči, 49, 1984, č. 1). Ukázalo sa, že táto forma rokovania dáva väčší priestor tvorivej diskusii, nebol však dostatok času na jej rozvíjanie.

Konferencia splnila vytýčené ciele, aj keď sa k niektorým témam budeme vždy vracaf znova a v zhode s kategóriami materialistickej dialektiky rozvíjať fundovanú vedeckú základňu. Taká je už sama dialektika vedeckého poznania.

J. Bosák

Ako zdôrazňuje v úvode knihy jej redaktor D. P. Gorskij, litovský filozof R. I. Pavilionis je vlastne prvý bádateľ, ktorý skúma vzťah medzi myslením, jazykom a skutočnosťou komplexne z logicko-filozofického hľadiska a ukazuje, že doterajšie koncepcie nie sú adekvátne, lebo absolutizujú verbálny faktor a sú odtrhnuté od procesu poznania.

Pravda, aj R. I. Pavilionis, podobne ako prevažná väčšina bádateľov v oblasti referenčnej sémantiky (počnúc G. Fregem a končiac S. Kripkem), skúma vlastne len ten vzťah, ktorý sa v známom sémantickom trojuholníku vyznačuje prerušovanou čiarou, spájajúcou vrchol objektívnej reality s vrcholom pomenovania, a ktorý vrcholí v sémantike možných svetov. Ale na rozdiel od nich R. I. Pavilionis prenáša dôraz z analýzy sémantiky jazyka (častejšie umelého ako prirodzeného) na analýzu prirodzeného jazyka ako konceptuálneho systému. Skúma aj genetické i sociálne aspekty tohto systému, ktorý je výsledkom istých vedomostí nositeľov jazyka. Ale treba pripomenúť, že aj v Pavilionisovej koncepcii ide o skúmanie vzťahov medzi vzájomne súvisiacimi vetami, resp. výpoveďami, ktoré tvoria obsah konceptuálneho systému. Do tohto konceptuálneho systému patrí aj zmysel, lebo konceptuálny systém odráža poznávaciu skúsenosť jednotlivca. Človek sa zoznamuje s okolitým svetom ešte skôr, než sa oboznámi s jazykom, lebo vďaka zmyslovým kanálom dostáva istú informáciu o svete. Systém informácií, ktorý sa takto formuje, je podľa R. I. Pavilionisa konceptuálnym systémom ako systém istých predstáv a mienok človeka o svete (s. 101). Proces poznávania (rozvoj schopnosti orientovať sa vo svete) je teda procesom vytvárania zmyslov čiže konceptov.

Poslednou inštanciou pri rozhodovaní o pravdivosti, resp. nepravdivosti výpovede (čo je základný problém neopozitivistckej koncepcie) sa tak stáva konceptuálny systém nositeľa jazyka. Tým sa však aj R. I. Pavilionis dostáva už na ten vrchol sémantického trojuholníka, ktorý sa označuje ako vrchol myslenia, do úvah o vzťahu jazyka a objektívnej reality teda už zahrnuje aj oblasť myslenia. Prichádza k záveru, že jazykový výraz sa v každom prípade dostáva do vzťahu s istým konceptom alebo štruktúrou konceptov, ktoré sú však nerozlučne späté s istým konceptuálnym systémom, t. j. s konceptami, ktoré sú vymedzené týmto systémom (s. 116). Preto porozumenie jazykového výrazu treba chápať ako jeho interpretáciu v istom konceptuálnom systéme.

R. I. Pavilionis si, prirodzene, uvedomuje, že tak ako jazyk je spoločenský jav, aj porozumenie jeho výrazom musí byť založené nie iba na individuálnych konceptuálnych systémoch. Preto rozvíja tézu (zdá sa, že nie dost presvedčivo), že individuálne koncepty sa socializujú, stávajú sa majetkom aj iných nositeľov jazyka. Prirodzený jazyk tak dostáva podstatnú úlohu vo formovaní konceptuálnych systémov jednotlivcov. Ale to nás ešte neopravňuje hovoriť o sémantickom systéme daného jazyka ako o sémantickej podstate. Prirodzený jazyk sám osebe nie je konceptuálnym systémom, je len akosi „vpletený“ do takého systému, slúži na ďalšie formovanie a symbolické reprezentovanie obsahu istých konceptuálnych systémov (s. 117).

Autor analyzuje aj situáciu v jazykovede. Objasňuje, prečo sa štrukturalistické koncepcie vyhýbali zahrnutiu významu, resp. sémantiky do výskumu jazyka. Podrobne analyzuje aj interpretatívnu sémantiku N. Chomského a generatívnu sémantiku J. Katza. V Chomského generatívnej gramatike sa pracovalo, ako je známe, s interpretatívnou sémantikou: hĺbková štruktúra sa chápe ako formálny objekt, ktorý možno interpretovať súborom istých gramatických pravidiel. Projekčnými pravidlami sa prechádza cez hierarchiu rozličných príznakov, pričom sémantické príznaky (markery) majú byť základnými sémantickými vlastnosťami, atómami zmyslu. V Lakoffovej generatívnej sémantike sa táto interpretatívna sémantika nepokladá za dostatočne odôvodnenú. Zmyslupnosť výrazu sa skúma vo vzťahu ku kontextu, teda v širšom zmysle — podľa R. I. Pavilionisa vlastne vo vzťahu ku konceptuálnej presupozícii o situácii vecí vo svete. Reprezentantom tejto sémantiky je trojica *S, LS, C*, kde *S* je veta, *LS* logická štruktúra vety a *C* predstavuje množinu možných logických štruktúr.

R. I. Pavilionis však oprávnene konštatuje, že tieto koncepcie málo prispeli k rozvoju sémantiky

i k rozvoju bádania v oblasti vzťahu jazyka, myslenia a objektívnej reality. To aj preto, že myšlienkové štruktúry sa tu redukovali na jazykové, resp. stotožňovali sa myšlienkové a jazykové štruktúry (s. 118). Za svoj cieľ si autor kladie nie stotožnenie jazyka a myslenia, ani ich odtrhnutie, ale hľadanie takej teórie, ktorá na základe princípov dialektickomaterialistickej gnozeológie a s využitím výsledkov súčasnej vedy dokáže vymedziť mechanizmus tohto vzťahu, resp. akú úlohu má jazyk vo formovaní konceptuálneho obrazu objektívnej skutočnosti (s. 119).

Napriek tomu však ostáva nejasné — ako sme už pripomenuli —, do akej miery postupuje socializácia subjektívnych konceptuálnych systémov. Je to podľa našej mienky aj preto, že R. I. Pavilionis vychádza zo štúdia vzťahu výpoveď—realita v konkrétnych prípadoch, pri ukazovaní (ostenzii) na konkrétne objekty skutočnosti.

Ak sa však skúma jazyk ako zložitý systém, ktorého prvky sa využívajú pri jazykovej komunikácii, a teda aj pri konštruovaní individuálnych výpovedí, ktoré sú práve predmetom výskumu v referenčnej sémantike (aj v Pavilionisovej práci), nevyhnutne vzniká otázka, ako sa tento zložitý systém ako celok vzťahuje na realitu, resp. na myšlienkovú oblasť. Dosvedčujú to napokon aj Pavilionisove závery. Potom však treba predpokladať, že nie je priamy ani vzťah jazykového a myšlienkového systému, ale že popri vlastnom jazykovom systéme (ktorý možno chápať ako hypersystém jazykového správania) jestvuje v tomto systéme správania istý konceptuálny systém. V ňom však na rozdiel od Pavilionisovho chápania nie sú individuálne koncepty (ani v prípade vysokého stupňa ich socializácie), ale také koncepty, ktoré sa odrážajú v jazykovom systéme, resp. také koncepty, na základe ktorých možno konštruovať algoritmy umožňujúce konverzáciu medzi človekom a počítačom. Ak sa napr. uznáva existencia gramatických kategórií ako výrazu zovšeobecnených vlastností, je pravdepodobné, že aj v konceptuálnom systéme budú jestvovať prvky zodpovedajúce gramatickým kategóriám. Prirodzene, že s týmto konceptuálnym systémom bude úzko súvisieť aj Pavilionisov individuálny konceptuálny systém. Presnejšie vymedzenie ich vzťahov však bude predmetom ďalšieho skúmania.

J. Horecký

HUBÍK, S.: JAZYK A METAFYZIKA. KRITIKA WITTGENSTEINOVY FILOZOFIE. Praha, Academia 1983. 190 s.

Je známe, že prinajmenšom dve vplyvné filozofické školy súčasnosti — logický pozitivizmus a analytic-
ká filozofia jazyka — ďakujú za svoj vznik Ludwigovi Wittgensteinovi. Dnes sme dokonca svedkami toho, že Wittgensteinova filozofia sa začína vyhlasovať v istých kruhoch za „najväčšiu“ v 20. storočí. Jej hodnotenie je však vcelku veľmi nejednotné, na čom má iste svoj podiel aj skutočnosť, že do konca 60. rokov boli známe vlastne len dve, i keď práve najvýznamnejšie diela L. Wittgensteina: *Logicko-filozofický traktát* (1921) a *Filozofické skúmania* (1945—1949). Wittgensteinove rukopisné práce, korešpondencia a pod. boli verejnosti sprístupnené až v 70. rokoch. S. Hubík, autor recenzovanej knihy, má už, pravdaže, k dispozícii všetky nevyhnutné materiály na to, aby sa mohol pokúsiť vysvetliť rozporupnosť filozofie tohto „filozofujúceho logika“ a „metafyzika života“ a uviesť na správnu mieru rôzne jej dezinterpretácie. Vo svojej monografii si program sformuloval do troch úloh: 1. zrekonštruovať autentický obsah Wittgensteinovho filozofovania; 2. sformulovať základné riešenia príslušných otázok v marxistickej filozofii; 3. kriticky objasniť ideové a svetonázorové predpoklady filozofického vystúpenia L. Wittgensteina.

Z historikofilozofického stanoviska Wittgensteinova filozofia predstavuje variant kantovského a sokratovského filozofovania, pravda, špeciálny variant, lebo L. Wittgenstein si predsavzal dôkladne preskúmať najmä jazykové predpoklady filozofickej reflexie. Wittgensteinova pozornosť je orientovaná teda najmä na jazyk, čo ju robí zaujímavou aj z lingvistického hľadiska. Je pritom známe, že Wittgensteinove filozofie sú vlastne dve: skorá, viažúca sa na *Tractatus*, a neskorá, spojená s *Filozofický-*

mi skúmaniami. Základné filozofické problémy, ktorými sa L. Wittgenstein v nich zaoberal, boli značne rozdielne, ale z hľadiska filozofie jazyka ich spája ústredná téma — vzťah jazyka a skutočnosti. Kým však prvú z nich možno podľa S. Hubíka charakterizovať problémovým komplexom „obraz—znak—význam (zmysel)“, základný problémový komplex neskorej Wittgensteinovej filozofie určuje trojica pojmov „používanie—jazyková hra—význam (zmysel)“.

Tractatus (ale aj *Philosophische Untersuchungen*) možno čítať dvojako. Buď ako dielo majúce istý zámer, ako to robí S. Hubík, alebo vo svojskej modifikácii, ako to robia napr. logickí pozitíviisti, ktorí však pritom budujú novú, už vlastne newittgensteinovskú teoretickú konštrukciu. S. Hubík ukazuje, že „zakreslenie hraníc jazyka zvnútra“, o ktoré v *Traktáte* ide predovšetkým, je založené na originálnej teórii jazyka vyvodenej z tézy extenzionality a tézy izomorfie výrokov jazyka a faktov mimojazykovej skutočnosti. Z konfrontácie Wittgensteinovej teórie zobrazovania (*Abbildtheorie*) s dialektickomaterialistickou teóriou odrazu však vyplýva, že hoci východiská Wittgensteinovej filozofie jazyka sú na prvý pohľad aj podobné ideám (praktického) materializmu, táto podobnosť je čisto náhodná. Autor dokazuje, že pojem obrazu i izomorfie sú u L. Wittgensteina metafyzické pojmy.

S. Hubík význam definuje z hľadiska marxisticko-leninskej filozofie ako odraz, presnejšie ako invariant informácie obsiahnutej v odraze. Zmysel je naproti tomu informáciou o jedinečných subjektovo-objektových vzťahoch, čiže aj v tomto prípade ide o odraz. Zmysel však vyjadruje subjektívne z hľadiska subjektívneho odrážania objektívneho (myšlienka) i zo stránky subjektívneho zámeru. Keby sme vychádzali aj z nejakej inej definície významu a zmyslu, je jasné, že problémy, ktoré pri tom treba riešiť, nie je možné redukovať na výskum logického či „životneformálneho“ (*lebensformal*), ako sa o to pokúšal L. Wittgenstein. Podľa autora základným nedostatkom formy Wittgensteinovej filozofie sú práve objektivizmus a absencia teórie odrazu. Z toho dôvodu nemôže L. Wittgenstein rozvinúť progresívne východiskové tézy svojej filozofie jazyka. Téza jazykových hier nemôže byť základom subjektovo-objektových relácií práve preto, že u L. Wittgensteina bol eliminovaný subjekt, a rozvinutá nemôže byť ani téza o praktickom a sociálnom zakotvení významu (zmyslu) zasa preto, že neobsahuje myšlienku odrazu, ani myšlienku praktického sprostredkovania.

Kniha S. Hubíka je novým prínosom ku kritike súčasnej buržoáznej filozofie jazyka a jej východísk. Presvedčivo sa tu ukazuje, že Wittgensteinova filozofia nepredstavuje revolučný prevrat vo filozofii, pričom sa demystifikujú aj pokusy stotožňovať Wittgensteinovu teóriu s materializmom. Základné problémy Wittgensteinovej teórie sa v nej analyzujú komplexne — v gnozeologickej a ontologickej perspektíve i pod zorným uhlom etickým i náboženským. Domnievame sa však, že ani jednoznačne kritický prístup k filozofii L. Wittgensteina neprotirečí tomu, že nám môže zostať príkladom v umení jemnej analýzy v oblasti syntaxe a sémantiky prirodzeného jazyka.

S. Ondrejovič

BLOOM, A. H.: *THE LINGUISTIC SHAPING OF THOUGHT. A STUDY IN THE IMPACT OF LANGUAGE ON THINKING IN CHINA AND THE WEST*. Hillsdale, N. J., Laurence Erlbaum Associates 1981. 106 s.

Živý záujem o otázky vzťahu jazyka k mysleniu a správaniu, ktorý trvá dodnes, vyvolal Benjamin Lee Whorf. Hoci to nie je prvý lingvista, ktorý upozorňoval na väzby jazyka a myslenia, v prvom rade jemu vďačíme za to, že úloha jazyka v myslení sa stala takým častým predmetom výskumu. Toto tvrdenie sa vzťahuje predovšetkým na teoretické publikácie, lebo prác skúmajúcich Whorfovú hypotézu na konkrétnom jazykovom materiáli je podstatne menej.

Bloomova kniha patrí do tejto druhej skupiny a v tom je jej najväčšia cena. Podľa podtitulu sa autor zaoberá výskumom vplyvu jazyka na myslenie v Číne a na Západe. Hneď na začiatku treba podotknúť, že

A. H. Bloom neberie do úvahy všetky európske jazyky, ale obmedzuje sa na angličtinu a pritom viac-menej mlčky predpokladá základnú obsahovú totožnosť všetkých európskych jazykov.

Autor knihy je psychológ a vznik jeho monografie bol motivovaný názorom, ktorý sa v súčasnej psychológii aspoň mlčky akceptuje a v zhode s ktorým jazyky majú len malý vplyv na poznávanie.

A. H. Bloom vychádza z intuitívne pociťovanej rozdielnosti jazykov, s ktorou sa denne stretávajú dvojязыční laici i prekladatelia, teda ľudia, ktorí jednoducho zápasia s rozdielnymi vyjadrovacími schopnosťami jazykov a musia ich prekonávať v záujme hladkého priebehu komunikácie.

Je len prirodzené, že autor venuje niekoľko stránok názorom B. L. Whorfa a jeho kritikom z radov psychológov, filozofov a amerických lingvistov. Stavia sa proti jednoznačnému odmietaniu B. L. Whorfa, ale pokladá za potrebné špecifikovať základné myšlienky teórie jazykovej relativity. Bloomove teoretické východiská sú vcelku prijateľné. Ak existujú kognitívne štruktúry a súčasne jazykové štruktúry a ak medzi nimi existuje interakcia, nemožno predsa predpokladať, že by medzi týmito dvoma typmi štruktúr nejestvovali obojstranné vplyvy. (Tento názor zastáva i recenzent.) Napokon ani myslenie ani jazyk nepredstavujú uzavreté systémy a možnosť vzájomného vplyvu medzi nimi je daná už a priori.

Autor knihy overuje svoju tézu na niekoľkých jazykových rovinách. Zaoberá sa vyjadrovaním neskutočnej podmienky, genericitou, entifikáciou stavov a udalostí, entifikáciou i konštruovaním teoretických rámcov a ich manipuláciou. Túto problematiku skúma v prvej časti knihy, ktorej dal názov *The distinctive cognitive legacies of English and Chinese* (s. 13—60). V druhej časti, nazvanej *Linguistic initiatives in the shaping and functioning of thought* (s. 61—91), sa zaoberá vzťahom jazyka a poznávania na všeobecnejšej rovine.

Prvá časť, v ktorej A. H. Bloom konfrontuje konkrétny jazykový materiál, je najdôležitejšia. Pri terénnom výskume autor zistil, že Číňania na abstraktnú otázku typu „Keby sa stalo to a to, čo by ste urobili?“ nedávali priamu odpoveď ako „Urobil by som to a to“, ale zväčša reagovali odpoveďami typu „Veď sa to nestalo“, „My takto nerozprávame“ a pod. Reakcie európskych respondentov na podobné otázky boli úplne iné a prevládala odpoveď typu „Urobil by som to a to“.

Na vysvetlenie A. H. Bloom dodáva, že čínština nemá presný gramatický ekvivalent neskutočnej podmienky, ktorá je podľa neho prechodom na abstraktnejšiu rovinu uvažovania, pretože sa tu abstrahuje od konkrétnej, skutočne jestvujúcej situácie. Prirodzene, že i v čínštine je možné vyjadriť neskutočnú podmienku, ale tento spôsob vyjadrenia nevyhnutne zahŕňa odkaz na to, či si hovoriaci myslí, že taký stav môže nastať, alebo — v prípade druhej alternatívy — je implikácia taká zjavná, že hovoriaci by sa zbytočne vyslovoval k jej pravdepodobnosti. Príznačné je, že Číňania, ktorí sa učia po anglicky, pokladajú neskutočnú podmienku za jednu z najťažších stránok anglickej gramatiky.

Bloomove štatistické výskumy nasvedčujú, že Číňania dávajú na opytovaciu vetu formulujúcu neskutočnú podmienku oveľa zriedkavejšie adekvátnu odpoveď v porovnaní s Európanmi. Pritom treba podotknúť, že Číňania, ktorí vedú okrem čínštiny ešte po anglicky, stoja podľa výsledkov testu medzi jednojazyčnými Číňanmi a Európanmi.

Hoci A. H. Bloom na viacerých miestach naznačuje, že v indoeurópskych jazykoch je taká istá situácia ako v angličtine, pracuje v podstate len s anglickým materiálom. Dodávam, že slovenčina (ako aj ostatné slovanské jazyky) sa čo do spôsobu formulácie neskutočnej podmienky nelíši od angličtiny. Trochu inak sa majú veci v prípade vyjadrovania genericity. Na príčine je existencia kategórie určitosti, resp. neurčitosti podstatných mien, obligatórne označovanej v angličtine hlavne pomocou členov (ale aj inými prostriedkami, napr. zámenami).

V angličtine sa určitý člen používa na signalizáciu referencie o určitom, jednom objekte či viacerých objektoch, prípadne vtedy, keď hovoriaci predpokladá, že počúvajúci pozná dotýčný objekt, vie o ňom buď preto, že objekt je prítomný v kontexte rozhovoru, že sa už spomínal, alebo hovoriaci vie, že objekt je počúvajúceму známy. No k tomu pristupuje ďalšie použitie určitého člena, a to v prípadoch, keď zjavne nejde o aktualizáciu, ale keď sa hovorí o genericom pojme, keď sa uvažuje na teoretickej rovine. Výnimku tvoria abstraktá, pri ktorých sa určitý člen v takejto situácii úplne vynecháva. Čínština nemá členy a čínske abstraktum sa preto bez zmeny používa v aktuálnom i v genericom zmysle. Na vyjadrenie

určitosti, resp. neurčitosti sa môže využívať slovosled. Ak je substantívum za prísudkom, kvalifikuje sa ako neurčité; ak stojí pred prísudkom, je určité. Podobná je situácia v slovanských jazykoch okrem bulharčiny a macedončiny, pravda, čínština na rozdiel od slovanských jazykov nemá kategóriu čísla.

Bloomova analýza vyjadrovania generickosti v angličtine a v čínštine nie je však adekvátna skutočnosťou. Angličtina nemá osobitný ukazovateľ generickosti — na určitý člen sa používa vo viacerých funkciách —, a preto angličtina nie je v situácii, ktorá by sa zásadne odlišovala od čínskeho stavu. Pre obidva jazyky je príznačná nejednoznačnosť substantíva z hľadiska formálneho určenia generickosti, a to isté platí o slovenčine.

Presvedčivejšia je Bloomova argumentácia v oblasti entifikácie udalostí a dejov. Existencia odvodzovacích afixov umožňuje angličtine (aj slovenčine) hovoriť o vlastnostiach a dejoch, akoby to boli veci. Výhodou tejto entifikácie je možnosť ľahších a jednoduchších logických operácií. Čínština túto možnosť v takejto podobe nemá. Presnejšie povedané, nemá mechanizmus, ktorý by umožňoval automaticky tvoriť abstraktné mená od dejov a vlastností. Takéto prostriedky, porovnateľné s anglickými afixmi *-ism*, *-ize* a so slovenskými *-izmus*, *-izovať*, *-ita*, *-osť*, prenikajú do čínštiny pod vplyvom európskeho myslenia.

To isté platí o entifikácii stavov a udalostí. Zatiaľ čo Európan sa bežne vyjadruje vetami typu *Máriina úprimnosť je nepochybná* (anglické *Mary's sincerity cannot be doubted*), Čiňan by dal prednosť vete typu *Nepochybujem, že Mária je úprimná*. Prírodzene, v európskych jazykoch sa môžu entifikovať nielen jednotlivé slová, ale aj celé vety, a čínština takúto možnosť nevyužíva.

A. H. Bloom nevyvodzuje z výsledkov svojho výskumu zveličené závery. Zastáva triezve stanovisko, že jazyky sú v oveľa väčšej miere produktmi vlastných kultúr ako ich determinátormi. Z toho nevyhnutne, hoci nie vždy zjavne, vyplýva, že v jazyku ustupujú a zanikajú formy, ktoré odrážajú staré, prežitie spôsoby myslenia, a objavujú sa nové formy, lepšie vyhovujúce novým pohľadom na svet (s. 59).

V druhej časti knihy (s. 61—91) sa autor zaoberá psychologickými mechanizmami, ktoré umožňujú jazyku vplývať na myslenie jeho používateľov. Vychádza z toho, že súčasťou poznávania je i snaha usporiadať nadobudnutú skúsenosť pomocou zložitého a rozsiahleho aparátu diskretných kognitívnych schém. Tieto schémy nielenže nám umožňujú orientovať sa v realite, ale aj zhromažďovať informáciu o nej v ľahko manipulovateľnej podobe. Na spresnenie by som dodal, že poslaním týchto schém je možnosť manipulácie zložitými súvislosťami tak, ako keby to boli jednoduché entity.

Mechanizmus vplyvu jazykových foriem na formy myslenia nám pomôže aspoň čiastočne odhaliť analýza detského myslenia. Deti si vytvárajú kognitívne schémy aj nezávisle od jazyka, ale postupne sa uskutočňuje u nich harmonizácia týchto individuálnych schém so schémami, ktoré im ponúka jazyk, so schémami známymi celému spoločenstvu. A osvojenie istých kognitívnych schém umožňuje dieťaťu zapojiť sa do jazykovej komunikácie s okolím. Nemenej dôležitú úlohu hrajú v poznávaní „nálepky“ typu renesancia, gang štyroch a pod., lebo slúžia pamäti ako záchytné body, okolo ktorých sa môžu akumulovať znalosti. Teda jazykové nálepky síce neznemožňujú nejazykové myslenie, ale pomáhajú rozširovať kognitívny repertoár spôsobom špecifickým pre istý jazyk. Zjednodušene povedané, ak chceme komunikovať, musíme myšlienky obaliť do slov. Pritom však nesmieme zabúdať, že jazykové jednotky pri komunikácii prenášajú oveľa viac informácie než poskytujú ich doslovný význam. Takisto si treba uvedomiť že ľudia majú veľmi veľa spoločných kognitívnych schém, a to umožňuje komunikovať i cez jazykové bariéry.

V. Krupa

ŽURAVLOV, V. K.: *VNEŠNIJE I VNUTRENNIJE FAKTORY JAZYKOVOJ EVOLUCII*. Moskva, Nauka 1982. 327 s.

Na rozdiel od väčšiny teoretických prác, v ktorých sa synchronne skúma vzťah medzi jazykom a spoločnosťou z najrozličnejších hľadísk, autor recenzovanej monografie si postavil za cieľ vytvoriť teóriu mechanizmu jazykového vývinu. Pokúsil sa v nej na základe výsledkov izolovaného výskumu historickej

gramatiky a dejín spisovného jazyka zosyntetizovať poznatky o vonkajších a vnútorných činiteľoch jazykového vývinu. Kľúčom k tejto syntéze v jeho koncepcii je základná jednotka jazykového vývinu *socialéma* — jazykový kolektív. (Termín prebral od J. D. Dešerieva; používa sa v sovietskej synchronnej sociolingvistiky a v nemeckej sociolingvistiky mu zodpovedá termín *Sprachgemeinschaft*.) Socialéma má centrálné postavenie medzi pojmami *socium* — spoločenstvo a *lingvéma* — jazyk alebo jazykový útvar. Vyplýva to z toho, že charakteristické črty socialémy sú determinované vonkajšími sociálnymi činiteľmi (sociumami) a socialéma zasa determinuje fungovanie a rozvíjanie svojej lingvémy, modifikuje výsledky vnútroštruktúrneho vývinu jazyka. Prostredníctvom socialémy sa uskutočňuje sociálny tlak na vývin jazyka, pričom stále ostáva priestor pre pôsobenie vnútorných zákonov vývinu jazyka. Tie autor v recenzovanej práci neskúma, aj keď to jej názov naznačuje; venuje im osobitnú pozornosť v publikácii, ktorú pripravuje do tlače.

Sociolingvistická problematika je v knihe rozvrhnutá v historickej postupnosti od minulosti cez súčasnosť až do budúcnosti. Celok, v ktorom sleduje sociolingvistické procesy v minulosti, je rozčlenený do dvoch základných tematických okruhov. V prvom okruhu skúma pôsobenie sociálnych faktorov na socialému (1. 2. kapitola, s. 14—160), v druhom okruhu venuje pozornosť jazykovým procesom vyvolaným pôsobením socialém (3. kapitola, s. 161—260). Prvý okruh je vnútorne štruktúrovaný podľa charakteru sociálnych faktorov: sú nimi jednak výrobné sily a výrobné vzťahy (1. kapitola), jednak jednotlivé aspekty duchovnej kultúry (2. kapitola).

Zdá sa, že logicky najzovretejšou časťou knihy je výklad o pôsobení historických zmien vo výrobných silách a výrobných vzťahoch na dynamiku socialém. Toto pôsobenie na socialémy sa uskutočňuje prostredníctvom sociumov (spoločenstiev). Podľa autora existuje totiž všeobecná tendencia k vytvoreniu vzťahu jedno socium—jedna socialéma—jedna lingvéma. Tento vzťah vyjadruje zrejme najoptimálnejšie jazykové podmienky sociálneho styku v sociume. Zmeny v sociume vyvolávajú také zmeny v socialéme, ktoré smerujú k znovunadobudnutiu tohto optimálneho stavu.

Prvá časť problému je v tom, ako zmeny vo výrobe podmieňujú zmeny v sociumoch. Výrazné zväčšovanie veľkosti a hustoty sociumov sa v histórii ľudstva začalo prechodom od zberačského hospodárstva k výrobnému a zintenzívnilo sa zmenou výrobného hospodárstva na tovarové hospodárstvo. Zväčšovanie veľkosti sociumov je ohraničené nevyhnutnosťou a možnosťami sociálneho styku medzi jeho komponentmi. Migračné procesy diktuje zákon tlaku nadbytku obyvateľstva na výrobné sily: buď sa úroveň výrobných síl zvýši, alebo zostane na rovnakej úrovni, čo však znamená, že nadbytok obyvateľstva musí migrovať. Ak sa na určitom mieste potenciálne možnosti rozvoja výrobných síl nemôžu realizovať v dôsledku nedostatočnej veľkosti sociumu, toto miesto sa stáva epicentrom prílevu migračných vln. Zberačský charakter hospodárstva v prvotnopopolnej spoločnosti ohraničoval veľkosť základnej hospodárskej jednotky (rodovej občiny) na minimum a vyvolal tlak nadbytku obyvateľstva na výrobné sily migráciou (prevládali teda divergentné procesy). Výrobný charakter hospodárstva rodovej spoločnosti a ranného feudalizmu pôsobil na zintenzívnenie sociálneho styku medzi minimálnymi hospodárskymi jednotkami (rodovými občinami) a podmienil vytvorenie veľkých sociumov (kmeň, kmeňový zväz, mesto, štát). Migračné procesy tohto obdobia boli späté s procesmi rozširovania územia výrobného hospodárstva. Boli to predovšetkým makromigrácie celých kmeňov a pridružovali sa k nim mikromigrácie obchodného charakteru medzi spoločnosťami zberačského a výrobného hospodárstva, medzi pastierskymi a roľníckymi spoločnosťami. Priemyselná revolúcia vytvorila podmienky pre mikromigrácie z miest veľkého tlaku nadbytku obyvateľstva na úroveň výrobných síl do miest s deficitom pracovných síl, t. j. migrácie z dediny do mesta, z agrárnej krajiny do priemyselnej.

Ďalší problém je v tom, akými zmenami v sociumoch sú podmienené zmeny v socialémach. Izolacionizmus a divergentné procesy v sociumoch spôsobili, že z reálnych socialém sa stali potenciálne socialémy. To znamená, že socialémy mali síce spoločné jazykové dedičstvo, ale neudržiavali ho sociálnym a jazykovým stykom. Potenciálne socialémy mali tendenciu stať sa reálnymi v období rodovej spoločnosti konvergenciou sociumov do kmeňov a zväzov príbuzných kmeňov. Za feudalizmu v súvislosti s budovaním štátov vznikli sociumy, ktoré neboli zoskupené na základe rodovej príbuznosti, ale na

administratívno-teritoriálnom princípe. Základnou socialémou, v ktorej sa uskutočňoval sociálny a jazykový styk, bola dedinská občina s teritoriálnym dialektom. Priestor pre vzájomné dorozumievanie predstaviteľov jednotlivých ekonomicky slabšie viazaných obcí vytváral osobitnú potenciálnu socialému — národ. Demografické procesy v období priemyselnej revolúcie podmienujú proces premeny potenciálnej socialémy národa na reálnu konvergenciu nárečových socialém.

V druhej kapitole (s. 76—160), venovanej faktorom jazykového vývinu v oblasti duchovnej kultúry, sa autor zameria na úlohu písma, školy, knižnice a kultúrno-historického areálu. Zaujímavá je predovšetkým podkapitola o písme. Jeho vývin je charakteristický postupným zmenšovaním materiálu, ktorý si treba zapamätáť, aby sa dal prečítať a napísať ľubovoľný text. Preto jednotlivé obdobia v rozvoji písma V. K. Žuravlov vyčleňuje na základe zmeny minimálnej jednotky zapamätania od textu cez slovo, slabiku až po foném. Tomu zodpovedajú štyri typy písma: textografia, logografia, sylabografia a fonemografia. Základnú opozíciu tvoria logografia a fonemografia. Logografia fixuje pojmovú sústavu, fonemografia ústnu podobu jazyka. Vznik fonemografie priniesol stály zdroj protirečenia medzi labilnou ústnou a konzervatívnou písomnou formou jazyka. Rieši sa adaptáciou buď jednej alebo druhej, prípadne oboch foriem v závislosti od príslušnosti k určitému kultúrno-historickému areálu.

V podkapitole o knižnici (s. 121—139) je dôležité upozornenie na fakt, že vznikom knižnice sa zmenil charakter vývinu jazyka. Na jednej strane sa zastavuje jeho vnútroštruktúrny rast, na druhej strane sa plne rozvíjajú jeho spoločenské funkcie, čo podmieňuje rozvoj jeho funkčných štýlov a obohatenie slovníka.

Najkomplexnejší a najzložitejší z javov duchovnej kultúry je kultúrno-historický areál. Autor ho definuje ako megasocium, ktoré zahŕňa makrosociumy na základe ich sociálneho styku v oblasti duchovnej kultúry. Historicky súvisí so vznikom svetových náboženstiev. Tak sa vyčlenil európsky (západoeurópsky a východoeurópsky), blízkovýchodný a juhoázijský kultúrno-historický areál. Keďže ide o historickú kategóriu, dochádza k dezintegrácii pôvodných a integrácii nových areálov na základe ideologických a ekonomických činiteľov. Fenomén kultúrno-historického areálu sa prejavuje v každom jazyku trojako: spoločným lexikálno-sémantickým fondom daného areálu, spoločnou sústavou osobných mien a spoločným písmom. Prostriedkom jazykového dorozumievania je spoločná lingvéma — jazyk medzinárodného dorozumievania v oblasti duchovnej kultúry. Je to taký spisovný jazyk, v ktorom je napísaných najviac textov, ktoré obsahujú integrujúcu časť duchovnej kultúry areálu. Služí ako vzor pre nové spisovné jazyky vznikajúce v určitom areáli.

V tretej kapitole (s. 161—260) sa autor sústredil na dva jazykové javy vyvolané procesmi v socialémach: 1. jazykové kontakty a interferenciu jazykových prostriedkov; 2. demokratizáciu a normalizáciu spisovného jazyka. Jednotlivé výsledky jazykových kontaktov — substrát, superstrát, adstrát, instrát a perstrát — vysvetľuje ako výsledok rozmanitého vzájomného pôsobenia socialém prostredníctvom bilingvistov. Demokratizácia a normalizácia spisovného jazyka je zase dôsledkom demokratizácie socialémy. Proces demokratizácie spisovného jazyka sa prejavuje rozšírením funkcií národného jazyka alebo zväčšením počtu nárečových a hovorových prvkov v štruktúre spisovného jazyka. Zákonitým dôsledkom prvej etapy demokratizácie spisovného jazyka je jeho normalizácia. Dosiahne sa jednak zúžením vonkajšej variantnosti výberom najprestížnejšieho jazykového útvaru do funkcie spisovného jazyka, jednak zúžením vnútornej variantnosti funkčným zatažením variantných jazykových jednotiek v rámci jedného jazykového systému.

V poslednej kapitole (s. 261—313) V. K. Žuravlov skúma, ako historické sociolingvistické procesy vyúsťujú do súčasnej epochy. Za sociolingvisticky najrelevantnejšie považuje pôsobenie vedecko-technickej revolúcie. Keďže veda sa stáva výrobnou silou, vo vedecko-technickej sfére pracuje čoraz viac ľudí a produkty ich práce majú formu vedecko-technickej informácie. Vedecký štýl nadobúda charakter modelu aj pre iné jazykové štýly. Jeho prostredníctvom a jeho pričinením sa jazyk vyvíja v smere internacionalizácie, intelektuálizácie a integrácie. Internacionalizácia sa prejavuje zosilnením funkčnej zataženosti jazykov medzinárodného dorozumievania a vnútroštruktúrne zväčšovaním počtu internacionalizmov v spisovných jazykoch. Vnútroštruktúrny prejav internacionalizácie je zároveň aj prejavom

intelektualizácie, pretože spisovné jazyky preberajú internacionálne prvky, ktoré sú súčasťou vedy a techniky. Celková tendencia k internacionalizácii a intelektualizácii je v protiklade k postupujúcej demokratizácii. Protirečenie medzi nimi sa prejavuje vo funkčnej sfére ako konkurencia spoločenských funkcií miestneho a medzinárodného jazyka v oblasti vedy, stredného a vyššieho vzdelávania a vo vnútroštruktúrnej sfére ako konkurencia internacionálnych a národných jazykových prvkov. Integrácia v jazyku sa prejavuje ako formovanie spoločného vedeckého štýlu rozličných spisovných jazykov.

V závere knihy sa autor zamýšľa nad otázkami jazykového plánovania. Rozlišuje tri možnosti živelného alebo cieľavedomého pôsobenia spoločnosti na jazyk: 1. zmena veľkosti, zloženia a sociálneho postavenia socialémy; 2. zmena spoločenských funkcií lingvémy; 3. prispôbenie lingvémy na plnenie spoločenskej funkcie. Zdôrazňuje, že pri cieľavedomom pôsobení na živelné procesy fungovania a vývinu jazyka je nevyhnutné brať do úvahy hierarchický vzťah socium—socialéma—lingvéma.

Žuravľovova práca má okrem abstraktnej roviny aj konkrétnu. Pri svojich teoretických zovšeobecneniach vychádza z bohatého materiálu, ktorý sa vzťahuje predovšetkým na európsky kultúrno-historický areál. Najdôležitejším prínosom tejto práce je jej syntetickosť a komplexnosť. Zároveň poskytuje teoretickú bázu pre ďalšie sociolingvistické analýzy, v ktorých by sa mala ukázať jej metodologická nosnosť.

J. Kociská

ONOMASTIKA JAKO SPOLEČENSKÁ VĚDA. Sborník příspěvků z 1. československé onomastické konference (18.—20. 5. 1982 v Trojanovicích). Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě. 86. Řada D-19. Red. R. Šrámek. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1983. 304 s.

Zborník prináša 60 štúdií (referátov) z I. československej onomastickej konferencie (pozri našu správu v Jazykovednom časopise, 34, 1983, s. 93—95). Organizátori konferencie s neobyčajnou pohotovosťou pripravili a zredigovali texty a spolu s hosťateľskou fakultou sa postarali o vydanie zborníka referátov z konferencie. Konferencia začala novú tradíciu v dejinách československej onomastiky: popri národných — českých a slovenských konferenciách (doteraz boli dve české a osem slovenských) — usporadúvať v dlhších časových intervaloch celoštátne, československé onomastické konferencie zacielené na všeobecnú teoreticko-metodologickú problematiku a koncepcné otázky, ako aj ďalšie programové rozvíjanie dobrej spolupráce českej a slovenskej onomastiky so súčasnou konfrontáciou výsledkov našej práce s výsledkami onomastiky v zahraničí, najmä v socialistických krajinách.

Príspevky sú zoradené do ôsmich tematických okruhov: filozofické a teoreticko-metodologické východiská onomastiky; dejiny a vývin spoločnosti vo svetle onomastiky; antroponymum v jazyku a spoločnosti; literárna onomastika a folkloristika; k niektorým otázkam kodifikácie, štandardizácie a gramatických kategórií vlastných mien; vzťah onomastiky k dialektológii a slangom; topónymá v jazyku a spoločnosti; bibliografia a dejiny onomastiky. Niektoré príspevky predstavujú čitateľovi základné filozofické a teoreticko-metodologické východiská autorov a jednotlivých, dá sa povedať, onomastických škôl, iné tieto východiská osvetľujú a ilustrujú onymickým materiálom. Najviac autorov je pochopiteľne domácich, dovedna 33 (22 z ČSR, 11 zo SSR), 11 z Poľska, 8 z NDR, 5 zo ZSSR a po 1 z Bulharska, Južoslávie, Maďarska, Rumunska a Grécka. Nie je našim cieľom uviesť a komentovať všetkých 60 príspevkov. Všimneme si tie, ktoré podľa našej mienky najlepšie charakterizujú súčasnú československú a slovenskú onomastiku a naznačujú smer jej ďalšieho napredovania.

V štúdií *Filozofické aspekty onomastiky* (s. 9—12) J. Petr poukazuje na základné charakteristické vlastnosti vlastných mien z hľadiska ontológie i gnozeológie jazyka, vychádzajúc zo základnej filozofickej otázky, že slovami, a teda aj vlastnými menami sa pomenúvajú objektívne v prírode a spoločnosti existujúce javy, pričom zvuková stránka je so zreteľom na pomenúvané javy arbitrárna a obsahová stránka je výsledkom abstrahujúcej činnosti myslenia. Autor osvetľuje podstatnú funkciu vlastných mien,

spočívajúcu v identifikácii a individualizácii javu, vzťah vlastného mena k denotátu i niektoré otázky mimojazykovej stránky vlastných mien.

V. Blanár v štúdií *Onomastika v svetle vedy o vede* (s. 13—17) prehlbuje a usúštvňuje svoje teoreticko-metodologické východiská a výsledky z predchádzajúcich štúdií (*Špecifikum onomastiky*, 1969; *Lingvistický a onomastický status vlastného mena*, 1974; *Predmet a metódy onomastiky*, 1978; *Apelatívna a propriálna sémantika*, 1980 a i.). Vlastné meno definuje na základe princípov marxistickej dialektiky ako prejav vnútornej jednoty jednotlivého (jedinec, jedinečný objekt), všeobecného (identifikácia a diferenciacia jedinca, jedinečného objektu v rámci istého druhu) a zvláštneho (špecifické, špecificky onomastické príznaky tvoria onymický systém, subsystémy a vydeľujú jednotlivé triedy vlastných mien). Onomastiku definuje ako náuku o stavbe onymického znaku a o formovaní a spoločenskom fungovaní onymických sústav. Všestranná a komplexná analýza vlastných mien podľa autora smeruje od pomenovaných objektov cez odraz ich onymicky relevantných príznakov v propriálnej sémantike k stvárneniu odrazových prvkov jazykovými prostriedkami v onymických znakoch. Takéto komplexné a široké chápanie vlastných mien a náuky o vlastných menách je ďaleko od staršieho a tradičného prístupu pozitivisticky orientovanej onomastiky, keď sa pozornosť starších bádateľov zameriavala takmer výlučne na historicko-etymologické rozborov vlastných mien a výsledky týchto rozborov sa viac alebo menej úspešne využívali na verifikáciu historických faktov a predpokladov. Zároveň ukazuje smer, ktorým sa uberá súčasná marxisticky orientovaná československá onomastika.

V štúdií W. Lubaša *Onomastika a sociolingvistika* (s. 19—22) sa vymedzuje spoločná sféra pre obidve disciplíny najmä v oblasti mimojazykových motivácií a konotácií v procese vzniku a fungovania vlastných mien; vlastné mená sa hodnotia z interdisciplinárneho sociolingvistického hľadiska ako súčasť prehovoru (textu). — M. Knappová v príspevku *Osobné meno a spoločnosť* (s. 31—34) analyzuje rodné meno ako sociálny jav a na základe marxistickej dialektiky ukazuje na vývinové črty a prvky objektívnej reality, ktoré mali odraz pri fungovaní, t. j. pri voľbe a pri používaní mien v súčasnej spoločnosti. Sú to predovšetkým vzťah medzi mestom a vidiekom, sociálne skupiny a vzdelanie rodičov. — Všeobecné a jednotlivé v obsahových modeloch živých osobných mien podrobnejšie osvetľuje J. Matejčík (s. 35—38). Z rovnakých východísk, ako sme spomenuli pri referáte V. Blanára, používa pojmy antroponymický model a podradené obsahový model a slovotvorný model (slovotvorný model je jazykovým vyjadrením obsahového modelu a spolu tvoria antroponymický model).

Iba trochu odlišnú koncepciu uplatňuje W. Wenzel (*Antroponymický systém*, s. 115—119). Na materiáli lužickosrbských osobných mien zo 14.—18. storočia abstrahuje antroponymický nominačný model, ktorý tvoria štyri modely: motivačný, obsahový, slovotvorný a kvantitatívny. Motivačný model reguluje výber apelatívnych i propriálnych lexikálnych základov pre tvorenie osobných mien podľa kategórií vlastnosť, príslušnosť, povolanie, pôvod. Obsahový model vymedzuje podľa V. Blanára ako hierarchicky usporiadaný súbor sémantických príznakov. Slovotvorný model zahrnuje morfeematickú výstavbu osobných mien (antroponymické typy, subtypy a paradigmy). Navyše vymedzuje kvantitatívny model, ktorý určuje počet mien pri pomenúvaní (jednomennosť, dvojmennosť, viacmennosť). Uvedené štyri modely konštituuju podľa autora antroponymický systém. Žiadalo by sa však vysvetlenie, aký je vzťah medzi pojmami antroponymický systém a antroponymický nominačný model.

Viac štúdií je venovaných teoretickým a metodologickým otázkam toponomastiky. — R. Šrámek (*Odraz objektívnej reality a spoločenských podmienok v terénnych názvoch*, s. 39—42) dáva dôraz na fakt, že spätosť s apelatívnou zložkou slovnej zásoby, zreteľnosť apelatívnych sémantických a motivačných príznakov znižuje propriálnu špecifickosť vlastného mena iba zdanlivo, lebo nezasahuje jeho propriálnu, identifikačnú funkciu. Objektívnu podstatu mien predstavujú prvky objektívnej reality, objekty, ktoré treba z komunikatívnych dôvodov pomenovať; spoločenské podmienky, v ktorých sa vyberajú a pomenávajú objekty na základe istých v čase vzniku relevantných motivačných príznakov, predstavujú podmienky pre výber pomenovania objektov, výber pomenovacích motivačných príznakov a výber jazykových prostriedkov na realizáciu pomenovacieho aktu. Realita (objekty), spoločenské podmienky a javy tvoria nedeliteľnú jednotu odrážajúcu vo vlastnom mene poznávaciu schopnosť človeka.

Komplexný a v podstate interdisciplinárny prístup k analýze historických vlastných mien predstavuje štúdia R. K r a j č o v i č a *Verifikačné postupy v genetickom výskume staršej toponymie* (s. 47—50). Autor upozorňuje na skutočnosť, že viaceré spoločenské i prírodovedné disciplíny, ale napr. aj historická lexicológia, požadujú od onomastiky také poznatky, ktoré majú hodnotu vedecky overeného argumentu. V starej toponymii sa petrifikoval väčší počet slov s menej priezračným alebo dnes už neznámym významom, a tak aj dôkladnú historickojazykovú analýzu treba doplniť verifikačnými postupmi. Autor **vyčleňuje** tri takéto postupy. Textovoonymický verifikačný postup spočíva v objasňovaní názvu pomocou **blízkych** podobných názvov tohto typu. Textovodokumentačným postupom sa overuje alebo spresňuje pôvodný význam lexikálneho základu toponyma podľa informácií o objekte v starých dokumentoch. Vecnodokumentačný postup spočíva v tom, že pôvodný význam sa overuje vecnými informáciami, ktoré dnes môžu poskytnúť iné spoločenskovedné alebo i prírodovedné disciplíny (archeológia, etnografia, geológia, paleobotanika a i.).

V štúdií E. Eichlera (s. 43—45) sa na príklade sociálnej toponymie (tzv. služobníckych názvov) hovorí o vlastných menách ako o odraze sociálnych vzťahov vo vývine spoločnosti. — O. R. Halaga (s. 59—62) ukazuje, ako onymický materiál dotvára komplexný pohľad na spoločenský vývin, umožňuje kompletizáciu historickej situácie, poskytuje veľkú pomoc hospodársko-spooločenským disciplinám, ale nemôže nahrádzať špecifický výskum všetkých týchto disciplín o konkrétnom sídelnom útvare. — Aj štúdia K. Rymuta (s. 53—57) o význame kartografického spracovania jednotlivých chronologických vrstiev osadných názvov pre výskum histórie osídľovania naznačuje, ako takéto spracovanie môže poukázať na staré sídliskové areály, chronologické rozlíšenie jednotlivých migračných vln, smery osídľovania, strediská ranostredovekej feudálnej správy, okolo ktorých sa sústreďovalo osídlenie, na pôvodné rozmiestnenie rozličných typov poľného i lesného hospodárstva, ako aj rozmiestnenie národnostných skupín s rozličnými jazykovými systémami.

Veľký význam pre interdisciplinárnu spoluprácu má určovanie zaniknutých stredovekých osád na podklade terénnych názvov, keď sa terénnym názvom dokumentuje alebo presne lokalizuje z historických prameňov známa zaniknutá osada, alebo na základe názvu možno určiť a prípadným archeologickým výskumom potvrdiť alebo vylúčiť existenciu doteraz neznámej zaniknutej osady, ako to aj v metodicky zaujímavej a podnetnej štúdií predstavuje L. O l i v o v á - N e z b e d o v á (s. 67—70). — Zaslúžený ohlas by mal vyvolať a ďalšie výskumy i zovšeobecnenia môže podnietiť príspevok J. P l e s k a l o v e j *Socializácia dediny a jej odraz v terénnych názvoch* (s. 75—78).

Osobitnú pozornosť si zasluhuje štúdia H. B o r e k a o špecifiké tvorenia vlastných mien (s. 227—230). Autor vychádza z koncepcie veľmi blízkej východiskám príznačným pre súčasnú československú onomastiku a zdôrazňuje, že so zreteľom na mnohoaspektovosť onymického znaku a na genetickú závislosť a druhotnú štruktúrnú odlišnosť vlastných mien od apelatív, ako aj ich špecifické a pritom rozmanité funkcie pri spoločenskej komunikácii treba komplexne skúmať nielen ich genézu, ale aj ich špecifiku, vývinové a funkčné odlišnosti. Propriálnu deriváciu nazýva (zhodne s inými autormi) onomastickou gramatikou a vymedzuje ju ako súbor pravidiel a gramatických prostriedkov využívaných na tvorenie vlastných mien a ako časť onomastiky opisujúcu tieto pravidlá a prostriedky. Propriálna derivácia sa podľa autora odlišuje od apelatívnej kvantitatívne (využívajú sa a sú produktívne iba niektoré slovtvorné typy a prostriedky) i funkčne (prehodnotila a redukovala sa pôvodná sémantická hodnota štruktúr využitých vo vlastných menách). Autor vnáša do používania termín kategória (označuje jednotlivé druhy vlastných mien). Za vhodnejší pokladáme u nás používaný termín trieda (trieda ojkonným, trieda hydroným). Zvlášť treba zdôrazniť a vyzdvihnúť autorovu požiadavku pri analýzach slovtvornej stránky vlastných mien vychádzať z bezprostredného východiskového apelatíva (*propria*), a nie z etymologického základu (koreňa) východiskového slova.

V súvislosti s pojmom onomastická gramatika pokladáme za užitočné povedať tu aspoň niekoľko slov. Pod pojmom onomastická gramatika treba rozumieť aj systematický opis gramatických, morfológických (paradigmatických) a syntaktických javov príznačných pre vlastné mená. Každý jazyk má vlastné pravidlá využívania gramatických kategórií rodu, čísla a pádu vo vlastných menách, zvláštnosti vo flexii, alternácie

typické pre vlastné mená, derivačné pravidlá odlišné pre jednotlivé triedy vlastných mien a osobitne syntaktické konštrukcie na tvorenie viacsovných vlastných mien i na používanie vlastných mien vo vete a v prehovore. Všetky tieto charakteristické gramatické vlastnosti vlastných mien vystupujú do popredia pri konfrontácii s gramatickými vlastnosťami príslušných apelatív, resp. pri konfrontácii gramatických vlastností jednotlivých tried vlastných mien. Pri komplexnej jazykovednej charakteristike vlastných mien by nemal chýbať rozbor pre ne príznačných gramatických javov.

Rokovanie o základných teoretických a metodologických otázkach československej onomastiky na konferencii bolo impulzom na pokračujúcu širšiu diskusiu o postavení onomastiky v systéme spoločenských vied, ktorá sa na návrh prof. J. Petra začala krátko po konferencii na stránkach *Onomastického zpravodaja ČSAV* (predtým *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*). Hneď v prvom roku (roč. 24, 1983, s. 153—181) sú uverejnené príspevky V. Blanára, H. Boreka, J. Horeckého, M. Knappovej, W. Lubaša, J. Petra, K. Rymuta, A. V. Superanskej, R. Šrámka, H. Walthera a E. Eichlera, istým pokračovaním boli vystúpenia J. Petra a M. Majtána na konferencii o marxistickej jazykovede v decembri 1983 (pozri aj tu na s. 000—000).

Napokon sa žiada ešte raz zdôrazniť, že zborník z úspešnej a aj v zahraničí veľmi pozitívne zhodnotenej I. československej onomastickej konferencie prináša nielen filozofické a teoreticko-metodologické východiská súčasnej československej i slovanskej onomastiky, ako aj najnovšie výsledky základného i aplikovaného výskumu toponymie, antroponymie i literárnej onymie, ale aj mnohé a užitočné poučenia a podnety do ďalšej sústredenej práce pri prehĺbovaní a spresňovaní teoreticko-metodologických východísk pre vlastnú prácu, pre riešenie kolektívnych tímových úloh i pre realizáciu veľkých medzinárodných projektov, pri organizovaní i realizovaní základného výskumu vlastných mien i pri popularizovaní a aplikovaní výsledkov vedeckovýskumnej práce do spoločenskej praxe.

M. Majtán

STUDIEN ZUM TSCHJECHISCHEN, SLOWAKISCHEN UND DEUTSCHEN AUS VERGLEICHENDER SICHT. Leipzig, Karl-Marx-Universität 1982. 198 s.

Recenzovaný zborník, vydaný Rektorátom Univerzity Karola Marxa v Lipsku, vznikol na podnet Bilaterálnej komisie bohemistiky a slovakistiky NDR a ČSSR. Nadväzuje na dlhoročné tradície spolupráce v oblasti konfrontačných jazykovedných výskumov a je venovaný zosnulému prof. V. Křístkoví.

Na rozdiel od predchádzajúcich zborníkov, v ktorých publikovali štúdie zväčša českí germanisti, v recenzovanom zborníku sú rovnomerne zastúpení nemeckí, českí a slovenskí jazykovedci. Sympatický je najmä fakt, že nemeckí jazykovedci opúšťajú bázu teoretickej konfrontačnej problematiky a snažia sa konkrétnym výskumom preniknúť do systémových odlišností češtiny a slovenčiny. Široký tematický okruh príspevkov od fonetiky a fonológie cez morfológiu, syntax, slovotvorbu, sémantiku až k dialektológii reprezentuje nielen rôznorodosť záujmov nemeckých, českých a slovenských jazykovedcov, ale je zároveň dôkazom vysokého stupňa všestranného jazykového poznania.

V príspevku *K voľbe jazykových prostriedkov pre komunikačný akt* (s. 7—16) sa Jan Chloupek zaoberá dvojakou problematikou. V prvej časti si všíma vzťah medzi spisovným jazykom, bežným hovoreným jazykom a obecnou češtinou. Tým, že vedľa seba stoja dve formy jazyka, dochádza v umeleckej literatúre k určitej arbitrárnosti pri voľbe jazykových prostriedkov, takže umelecký štýl stráca schopnosť vytvárať vzory a modely pri kodifikácii normy spisovného jazyka. Väčšie uplatnenie v otázkach jazykového úzu má publicistický štýl, v ktorom autor vidí značné rozšírenie možností spisovného jazyka. Opakovanie a podobnosť situácií vedie k výrazovej automatizácii, k monopolizácii výrazového materiálu a ďalej k jeho nevyhnutnej výrazovej inovácii. Dialektický proces stabilizácie nového a modifikácie starého predurčuje publicistický štýl na to, že v súčasnosti má väčší vplyv na vývoj spisovného jazyka ako štýl umeleckej literatúry.

Ernst Eichel v štúdiu *K toponymickému pomenovaniu v češtine a nemčine* (s. 16—24) teoreticky vychádza zo Šrámkovho toponomastického modelu a rozdeľuje česko-nemecké dublety do troch skupín: toponomastiká s hláskovou podobnosťou (hláskovo viazané, napr. *Praha—Prag, Budějovice—Budweis*), názvy sémanticky podobné, ako aj voľné páry, medzi ktorými nie je ani sémantický, ani hláskový vzťah. V rámci tohto celkom pôvodného (Kranzmayer) rozdelenia autor skúma rozdiely v realizácii slovtvorných procesov v češtine a v nemčine. Zatiaľ čo české názvy obcí sú väčšinou deriváty vlastných mien, nemecké ekvivalenty sú determinatívne kompozitá s determinátmi *-dorf, -bach, -feld*.

Anneliese Gladrowová (*K niektorým zvláštnostiam kategórie rodu v slovenčine*, s. 24—28) na pozadí ruštiny a nemčiny demonštruje konvergentné a divergentné javy rodovej kategórie. Všíma si odraz sexových rozdielov v morfológickom systéme slovenčiny a formálnu manifestáciu sexovej opozície v rodovej opozícii. Vychádza z Mikovej tézy, že prirodzený rod tvorí jadro gramatickej kategórie rodu v slovenčine, čo je zrejme pri živých bytostiach a rodových korelačných pároch. Na nemeckom, slovenskom a ruskom materiáli ukazuje, že slovenčina najväčšmi disponuje rodovými korelátmi, najmä pri označení povolání a funkcií. Iba slovenčina má rozličné plurálové paradigmy pre mužský a (stredný) ženský rod na rozdiel od úplnej či čiastočnej neutralizácie v nemčine a ruštině.

Do problematiky štruktúry a významu slovenského slovesa sa usiluje preniknúť Regina Heinischová v štúdiu *K niektorým aspektom morfematickej reprezentácie významov v slovenčine a v nemčine* (so zvláštnym zreteľom na sloveso, s. 28—42). Príspevok je určený Slovákom učiacim sa po nemecky, hoci autorka sa na problém pozerá skôr „z druhej strany“. Tak jej niekedy uniká fakt, že v slovenčine je s prefixáciou spojená nielen významová diferenciacia, ale často aj vidová zmena. Niektoré významy prefixov (*rozbiť si koleno*) sa jej zdajú záhadné, pretože nemecký ekvivalent je celkom odlišný (*sich das Knie aufschlagen*). Skutočnosť, že proti opozícii *die Maschine montieren — die Maschine demontieren* je v slovenčine triáda *montovať stroj — zmontovať stroj — rozmontovať stroj*, ukazuje, že hľadanie sémantickej ekvivalencie verbálnych sufixov si žiada komplexnejší prístup.

Gert Jäger (*Úvahy o nemeckom inkongruentnom prvom participii v modálnej funkcii a jeho ekvivalentoch v češtine*, s. 42—63) vychádza z tvaru prvého participia, ktorého ekvivalentom v češtine by mal byť prechodník prítomný, no oveľa častejšie je ním príslovka, prípadne sa participium prekladá iným spôsobom. Zdá sa, že autor zjednodušuje rozdiely medzi slovanskými jazykmi. Ako dôkazový materiál používa príklady z umeleckej literatúry (najmä z diela V. Vančuru), metodicky porovnáva originál s prekladom, no zabúda na určitú voľnosť prekladateľa pri výbere jazykových prostriedkov, takže doložený ekvivalent nemusí byť jediným možným a správnym ekvivalentom.

Ján Kačala v štúdiu *Gramatická a lexikálna stránka syntagmy (na materiáli slovenčiny)*, s. 63—75) predkladá svoje chápanie syntagmy; pokladá ju za abstraktnú konštrukciu založenú na formálne realizovanom syntagmatickom vzťahu. Táto realizácia prebieha na lexikálnej rovine, na ktorej je relevantná sémantika použitých pomenovaní. Syntagma je teda bilaterálna jednotka, ktorá má svoju formu a obsah.

Opytovacími vetami, presnejšie opytovacími zámenami v doplňovacích otázkach z hľadiska vetnej perspektívy sa zaoberá Bernd Koenitz v štúdiu *K problematike funkcií českých a nemeckých opytovacích zámen v rámci aktuálneho vetného členenia* (s. 75—107). Zhodne s V. Mathesiom uvažuje o tom, či sú tieto zámená vždy rémou a intonačným centrom vety.

Porovnávaci aspekt do dávnej minulosti prenáša František Kopečný (*Spoločná črta praslovanského a pragermánskeho slovesa*, s. 107—118). Spoločným znakom oboch jazykových štruktúr je absencia špecifickej formy pre futúrum.

Jozef Mistrík (*Retrográdne zákonitosti v slovách*, s. 127—139) dokazuje, že koniec slova ako východisko pre výskum je rovnako dôležitý ako začiatok, ba dokonca dáva viac informácií a podnetov nielen pre bádanie v rámci jedného jazyka, ale aj pre konfrontačný a kontrastívny výskum. Autor z lineárnej a retrográdnej perspektívy porovnáva slovenské, ruské a nemecké slová a dochádza k viacerým závažným výsledkom.

K príspevkom z oblasti slovtvorby patrí aj štúdia Dietricha Müllera *K prekladu nemeckých*

zložených relačných adjektív do poľštiny, slovenčiny a češtiny (s. 127—139). Autor postupuje podľa schémy: nemecké zložené adjektívum — poľský, slovenský a český ekvivalent, prípadne opis nemeckého jednoslovného pomenovania. Treba tu poznamenať, že nemčina pôvodne nepozná relačné adjektíva ako desubstantívne deriváty. Tento „nedostatok“ v relatívne krátkom období prekonala tým, že k akémukoľvek substantívu označujúcemu predmet a vec môže pripojiť sufíxy *-förmig*, *-mässig*, *-freundlich*. Tvorba týchto adjektív je neobmedzená, neviaže ju tradícia, konvencia ani úzus. V slovenčine a v češtine ekvivalentné sufíxy reguluje úzus.

Štúdiou *Dialekty Banskej Bystrice a okolia dnes* (s. 141—149) prispel do zborníka Eugen Pauliny. Obširnou exkurziou do minulosti a explikáciou sociálno-politických pomerov zdôvodňuje vývin mäkkých a tvrdých dialektov. Nemecká kolonizácia a postupná triedna diferenciacia nemeckého obyvateľstva mala za následok zmeny fonologického systému, pretože nemajetní Nemci splynuli so slovenským obyvateľstvom. Narušením mäkkostnej korelácie vznikli tak tvrdé dialekty i opozitné mäkké dialekty, charakteristické stratou prirodzeného jazykového čítania v používaní korelačných párov.

Josef Ružička osviežuje lingvistické ladenie zborníka štúdiou *Schiller — priekopník modernej poézie* (s. 150—162). Rozborom Schillerovej básne *Pieseň o zvone* ukazuje, že porušenie klasicistickej metrickej normy bolo u tohto autora revolučným činom.

Ján Sabol v štúdií *K zvukovej štruktúre slova v spisovnej slovenčine* (s. 163—172), vychádzajúc zo vzťahu zvukových a významových prvkov jazykového znaku, skúma zvukovú stavbu slovenského slova na fonematickej úrovni (využívanie základných fonologických opozícií v lineárnej štruktúre slovenského slova) a suprasegmentálnej úrovni (konfigurácia kvantitatívne a prízvukovo modelovaných slabík v slovenských slovách).

Petr Sgall v príspevku *K typológii aktuálneho vetného členenia* (s. 173—185) pripomína, že aktuálnym vetným členením sa zaoberali jazykovedci už pred Pražskou školou. Podľa aktuálneho členenia rozdeľuje jazyky do troch skupín. Najrelevantnejší je slovosled vo flektívnych jazykoch, v ktorých aktuálne vetné členenie nepodlieha gramatickým obmedzeniam. Ďalej nasledujú izolačné jazyky, v ktorých síce slovosled vyjadruje určité gramatické vzťahy, ale jeho obmedzené možnosti sa dajú nahradiť pomocnými slovami a syntaktickými konštrukciami. Viac ako v prvej skupine tu zohráva svoju úlohu aj intonácia. Východoázijské jazyky aglutinačného či polysyntetického typu majú zasa nielen gramaticky viazaný slovosled, ale aj ich intonácia je lexikálne funkčná. Charakteristické osobitosti jazykov sú späté s osobitosťami realizácie vetnej perspektívy.

Pavel Trost (*České aby — nemecké damit/dass*, s. 185—189) ukazuje, že spojka *aby* má popri význame účelovosti aj iné významy, zatiaľ čo zdanlivý ekvivalent *damit* môže uvádzať len čisto účelové vety.

Rozborom vzťahov medzi slovtvornou štruktúrou a významom sa zaoberá Monika Zielinska v štúdií *K sémantickému a slovtvornému vzťahu deadjektívnych derivátov v češtine a nemčine* (s. 189—198). Teoreticky vychádza z Dokulilovho onomaziologického systému, všima si vzťahy medzi fundujúcim a fundovaným slovom v kategórii nositeľov vlastností v nemčine a češtine. Z inventára slovtvorných formantov si vyberá len *-ec* a *-ák* ako neutrálne a produktívne, ostatné považuje za expresívne.

Na záver možno povedať, že zborník obsahom i úrovňou príspevkov v značnej miere obohatil jazykovedné skúmanie v ČSSR i v NDR.

E. Schmidtová

V tejto rozsiahlej vedecko-popularizačnej práci, prvej svojho druhu v Československu (vyšla v edícii *Malá moderná encyklopédia*), spracúva sa obrovské kvantum poznatkov roztrúsených po mnohých cudzojazyčných odborných knihách, učebniciach i encyklopédiách, u nás ťažko dostupných nielen bežnému záujemcovi o informácie o rozličných jazykoch sveta, ale vzhľadom na veľké bohatstvo a rozmanitosť opisovaných jazykov aj nejednému jazykovedcovi. Niektoré časti encyklopédie sú však výsledkom vlastného vedeckého bádania autorov.

Autori adresujú publikáciu filologicky priemerne vzdelanému čitateľovi. Do problematiky ho uvádzajú v prvých kapitolách, kde prístupnou, popularizujúcou formou opisujú hlavné príznaky a vlastnosti jazyka, základné jazykové jednotky, hovoria o pôvode jazyka, o jeho spoločenských funkciách a pod. Pre pochopenie podstatnej časti knihy, t. j. vlastných opisov jazykov sveta, je užitočná aj kapitolka o geneologickej a typologickej klasifikácii jazykov. Knihu vhodne dopĺňajú prehľady o krajinách a jazykoch, ktorými sa v nich hovorí, údaje o počte hovoriacich jednotlivými jazykovými rodinami; ilustratívne sú údaje o poradí jazykov sveta podľa počtu hovoriacich, užitočný je precízne vypracovaný register jazykov, ako aj viaceré schémy, mapky a ukážky rozličných písem. (Tu sa však zbytočne uvádzajú samostatné ukážky sanskritského, hindského a maráthského písma, lebo ide o jedno písmo, a to dévanágarí, ako sa napokon správne ukazuje aj v recenzovanej publikácii na s. 52.)

Autori knihy sa dobre vyrovnali s uvedením čitateľa do nevyhnutnej jazykovednej terminológie. Odborné termíny sa buď uvádzajú priamo v texte spolu s domácim synonymným termínom (túto lepšiu možnosť vzhľadom na adresáta nevyužívajú však všetci autori v rovnakej miere), alebo sa uvádzajú so stručným výkladom v závere knihy.

Jadro práce tvoria zhrnuté opisy jazykov sveta na úrovni rodiny, fyly či iného zoskupenia. Autori úspešne splnili svoje predsavzatie postupovať podľa viac-menej jednotnej schémy: prinášajú údaje o zemepisnom rozšírení jazykov, podávajú ich etnicko-kultúrnu charakteristiku, opisujú základné fonologické, morfológické, syntaktické a lexikálne črty daného jazykového zoskupenia, jeho vnútorné členenie, príbuzenské vzťahy v rámci zoskupenia i mimo neho a prehľad o doterajšom výskume. Pri každej jazykovej rodine či vetve vyberajú jeden alebo niekoľko jazykov, predstaviteľov danej skupiny, a stručne ho charakterizujú. Iste aj vďaka špeciálnemu zameraniu autorov sa takto čitateľ v primeraných proporciách postupne zoznámí s jazykmi u nás pomerne bežnými (napr. indoeurópskymi), ale aj so vzdialenejšími (indiánskymi, austronézskymi, papuánskymi či africkými), ako aj s vymretými neklasifikovanými jazykmi Blízkeho východu a Stredomoria. Zaslúžená pozornosť sa venuje donedávna zanedbávaným tzv. hybridným prirodzeným jazykom (pidginom a kreolským jazykom) a napokon aj umelým jazykom.

Treba uvítať, že autori sa neuspokojili len s opisom jazykových zoskupení a jazykov podľa prijatej schémy, hoci už aj to bola neľahká úloha. Ukázali jazyk ako spoločenský jav, na ktorý vplyvajú rozmanité spoločenské, politické a ekonomické skutočnosti. Ich odrazom je napr. zložitá jazyková situácia v Indii, jazyková politika v Kórejskej ľudovodemokratickej republike, vyznačujúca sa úsilím odlišiť tu používanú kórejščinu od kórejštiny v Južnej Kórei, ale napr. aj existencia hybridných jazykov úzko súvisiaca s migráciou veľkého počtu ľudí.

Túto priekopnícku prácu slovenských orientalistov isto uvíta a ocení každý, kto sa chce orientovať v spleti jazykov všetkých kontinentov, poznať ich základné štruktúrne a kultúrnohistorické charakteristiky, vzťahy medzi nimi i spätosť s rozličnými mimojazykovými faktormi.

A. Rácová

OBSAH

Jazykoveda za mier	3
Štyridsiate výročie Slovenského národného povstania	113
Akademik AV USSR V. Rusanivskij: Osobitosti vzájomného obohacovania príbuzných jazykov	5
Klára Buzássyová: Gnozeologický a ontologický aspekt lingvistických operácií (transformácie a parafrázy)	121
Mirek Cejka: K lexikálnym prostriedkům vyjadrování vágnosti predikátů v češtině a slovenštině	27
Ján Horecký: Zložitý systém jazyka a jeho dynamika	18
Ján Horecký: Kritika postpozitivistických metodológií v jazykovede	115
Viktor Krupa: Jazykové situácie a ich typológia	55
Milan Majtán: Integrácia vo vede a v jazyku	164
Ivan Masár: Obsah a forma termínu	151
Slavo Ondrejovič: Verba dandi et accipiendi ako lexikálno-sémantická skupina	39
Slavo Ondrejovič: K otázke o stave hĺbkovej štruktúry vety	146
Ivor Ripka: Teoretické a empirické poznanie v dialektológii	158
Ella Sekaninová: Metóda modelovania a komponentovej analýzy v sémantike (s aplikáciou na verba sentiendi)	134
Josef Skácel—Emanuel Šustek—Tadeáš Waclawik: Tvorba a realizace jazykové politiky socialistického státu z hlediska teorie řízení	10

Diskusie

František Kočiš: Príčinnosť a príčinnosné príslovkové určenia (Príspevok k výkladu kauzality v syntaxi)	170
---	-----

Rozhľady

Oľga Árochová: Vztahy medzi jazykovými a kognitívnymi štruktúrami v ontogenéze	178
Juraj Zelman: Metafora v psychologických výskumoch	63

Správy a posudky

Aronson, H. I.: Georgian. A reading grammar. P. Žigo	106
Blanár, V.—Matejčík, J.: Živé osobné mená na strednom Slovensku. R. Šrámek	89
Bloom, A. H.: The linguistic shaping of thought. V. Krupa	193
IX. medzinárodný zjazd slavistov. V. Blanár—J. Bosák—K. Buzássyová—J. Horecký—J. Oravec—J. Sabol	69
X. medzinárodný kongres fonetických vied. E. Jasová	111
Fleischer, W.: Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. P. Ďurčo	84
Hrbáček, J.: Jazykové zkratky v češtině. L. Dvonč	99
Hubík, S.: Jazyk a metafyzika. S. Ondrejovič	192
Krupa, V.—Genzor, J.—Drozdík, L.: Jazyk sveta. A. Ráčová	204
Medzinárodné sympóziu o výskume slovej zásoby. V. Blanár	105
Norrick, N. R.: Semiotic principles in semantic theory. J. Horecký	83
Onomastika jako společenská věda. M. Majtán	198
Orlovský, J.: Gemerský nářečový slovník. I. Ripka	91
Pavilionis, R. I.: Problema smysla. J. Horecký	191
Poštoľková, B.—Roudný, M.—Tejnor, A.: O české terminologii. J. Puci	109
Profesor Viliam Schwanzer sedemdesiatročný. I. Vaverková	76
Studien zum Tschechischen, Slowakischen und Deutschen aus vergleichender Sicht. E. Schmidtová	201
Súpis prác prof. Ľudovíta Nováka za roky 1978—1982. J. Sabol	74

Súpis prác prof. Viliama Schwanzera za roky 1942—1983. L. Dvonč	78
Univ. prof. Ludovít Novák sedemdesiatpäťročný. J. Sabol	73
Vedecká konferencia o teoretických otázkach marxistickej jazykovedy. J. Bosák	187
Veľký slovensko-ruský slovník 2. L. Balážová	101
Zborník Spolku vojvodinských slovakistov. E. Horák	95
Zuravlov, V. K.: Vnešnje i vnutrennje faktory jazykovej evolucii. J. Kociská	195

СОДЕРЖАНИЕ

Лингвистика за мир	3
Сорокова годовщина Словацкого национального восстания	113
Академик АН УССР В. Русановский: Особенности взаимообогащения близкородственных языков	5
Клара Бузашиова: Гносеологический и онтологический аспекты лингвистических операций (трансформации и парафразы)	121
Мирек Чейка: К лексическим средствам выражения размытости предикатов в чешском и словацком языках	27
Ян Горецки: Движущие силы в развитии языка	18
Ян Горецки: О неопозитивистических теориях языка.	115
Виктор Крупа: Языковые ситуации и их типология	55
Милан Майтан: Интеграция в науке и в языке	164
Иван Масар: Содержание и форма термина	151
Славо Ондрейович: Глаголы давания как лексикально-семантическая группа	39
Славо Ондрейович: К вопросу о глубинной структуре предложения	146
Ивор Рипка: Теоретическое и эмпирическое познание в диалектологии	158
Элла Секанинова: Метод моделирования и компонентного анализа в семантике (применение его к глаголам чувства)	134
Йосеф Скацел—Эмануел Шустек—Гадеаш Вацлавик: Проблемы создания и осуществления языковой политики социалистического государства с точки зрения теории управления	10

Дискуссия

Франтишек Кочиш: Причинность и обстоятельство причины (Вклад к изложению каузальности в синтаксисе)	170
---	-----

Обзор

Ольга Арохова: Связь между языковыми и когнитивными структурами в онтогенезисе.	178
Юрай Зелман: Метафора в психологических исследованиях	63

Сообщения и рецензии

Аронсон, Х. И.: Грузинский язык. П. Жиго	106
Бланар, В.—Матейчик, Я.: Живые имена в средней Словакии. Р. Шрабек	89
Блум, А. Х.: Языковое оформление мышления. В. Крупа	193
IX. международный съезд славистов. В. Бланар—Я. Босак—К. Бузашиова—Я. Горецки—Я. Оравец—Я. Сабол	69
X. международный конгресс фонетических наук. Е. Ясова	111
Флайшер, В.: Фразеология современного немецкого языка. П. Дюрчо	84
Хрбачек, Й.: Сокращения в чешском языке. Л. Двонч	99
Губик, С.: Язык и метафизика. С. Ондрейович	192
Крупа, В.—Гензор, Й.—Дроздик, Л.: Языки мира. А. Рацова	204
Международное симпозиум по исследовании лексики. В. Бланар	105

Норрик, Н. Р. : Семиотические основы в семантической теории. Я. Горецки	83
Ономастика как общественная наука. М. Майтан	198
Орловски, Й. : Диалектологический словарь Гемера. И. Рипка	91
Павилёнис, Р. И. : Проблема смысла. Я. Горецки	191
Поштолкова, Б.—Родны, М.—Тейнор, А. : О чешской терминологии. Ю. Пуци	109
Профессор Вилиям Шванцер семидесятилетний. И. Ваверкова	76
Статьи по чешском, словацком и немецком языках из сопоставительной точки зрения. Э. Шмидтова	201
Список работ проф. Людовита Новака опубликованных в период 1978—1982 гг. Я. Сабол	74
Список работ проф. Вилияма Шванцера опубликованных в период 1942—1983 гг. Л. Двонч	78
Унив. проф. Людовит Новак семидесятипятилетний. Я. Сабол	73
Научная конференция по теоретическим вопросам марксистского языкознания. Я. Босак	187
Большой словацко-русский словарь 2. Лю. Балажова	101
Сборник Кружка словакистов в Войводине. Э. Горак	95
Журавлев, В. К. : Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. Я. Коциска	195

CONTENT

Linguistics for peace	3
Fortieth anniversary of Slovak national upstand	113
Acad. V. Rusanivskyj : Peculiarities of the mutual enrichment familiarly languages	5
Klára Buzássyová : Gnoseologic and ontologic aspect of linguistic operations (transformations and paraphrases)	121
Mirek Čejka : To the lexical expression of vagueness of predicates in Czech and Slovak	27
Ján Horecký : The complex system of language and its dynamism	18
Ján Horecký : Critical remarks on the neopositivist theories of language	115
Viktor Krupa : Language situations and their typology	55
Milan Majtán : Integration tendencies in science and in language	164
Ivan Masár : Content and form of the term	151
Slavo Ondrejovič : The verbs dandi et accipiendi as a lexical-semantic class	39
Slavo Ondrejovič : To the deep structure of sentence	146
Ivor Ripka : Gnoseologic aspect in dialectology	158
Ella Sekaninová : A method of modelling and of componental analysis in semantics (application to the verba sentiendi)	134
Josef Skácel—Emanuel Šustek—Tadeáš Waclavik : Formation and realization of language planning from the point of view of theory of regulation	10

Discussion

František Kočíš : Causality and adverbials of circumstances (To the interpretation of causality in syntax)	170
--	-----

Review articles

Oľga Árochová : Relations between linguistic and cognitive structures in the ontogenesis	178
Juraj Zelman : Metaphor in the psychological investigations	63

Reports and reviews

Aronson, H. I. : Georgian. A reading grammar. By P. Žigo	106
Blanár, V.—Matejčík, J. : Living personal names in central Slovakia. By R. Šrámek	89
Bloom, A. H. : The linguistic shaping of thought. By V. Krupa	193
The ninth international congress of Slavists. By V. Blanár—J. Bosák—K. Buzássyová—J. Horecký—J. Oravec—J. Sabol	69
The tenth international congress of phonetic sciences. By E. Jasová	111
Fleischer, W. : Phraseology of the contemporary German. By P. Ďurčo	84
Hrbáček, J. : Abbreviations in Czech. By L. Dvornič	99

Hubík, S. : Language and metaphysics. By S. Ondrejovič	192
Krupa, V.—Genzor, J.—Drozdík, L. : Languages of world. By A. Ráčová	204
The international symposium on the study of lexic. By V. Blanár	105
Norrick, N. R. : Semiotic principles in semantic theory. By J. Horecký	83
Onomastics — social science. By M. Majtán	198
Orlovský, J. : The dialect dictionary of Gemer. By I. Ripka	91
Pavilionis, R. I. : To the sense. By J. Horecký	191
Poštolková, B.—Roudný, M.—Tejnor, A. : To the Czech terminology. By J. Puci	109
The 70 th birthday of prof. Viliam Schwanzer. By I. Vaverková	76
Studies on the Czech, Slovak and German from the contrastive point of view. By E. Schmidtová	201
Bibliography of the writings of prof. Ľudovít Novák for the period 1978—1982. By J. Sabol	74
Bibliography of the writings of prof. Viliam Schwanzer for the period 1942—1983. By L. Dvonč	78
Univ. prof. Ľudovít Novák seventy five years old. By J. Sabol	73
Conference on the theoretical problems of the Marxist linguistics. By J. Bosák	187
The great Slovak-Russian dictionary 2. By L. Balážová	101
Works of the Association of Slovakists in Vojvodina. By E. Horák	95
Žuravlov, V. K. : External and internal factors of evolution of language. By J. Kociská	195

Павилёнис, Р. И.: Проблема смысла. Я. Горецки	191
Губик, С.: Язык и метафизика. С. Ондрейович	192
Блум, А. Х.: Языковое оформление мышления. В. Крупа	193
Журавлев, В. К.: Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. Я. Коциска	195
Ономастика как общественная наука. М. Майтан	198
Статьи по чешском, словацком и немецком языках из сопоставительной точки зрения. Э. Шмидтова	201
Крупа, В.—Гензор, Й.—Дроздик, Л.: Языки мира. А. Рацова	204

CONTENTS

Fortieth anniversary of Slovak national upstand	113
Ján Horecký: Critical remarks on the neopositivist theories of language	115
Klára Buzássyová: Gnoseologic and ontologic aspect of linguistic operations (transformations and paraphrases)	121
Ella Sekaninová: A method of modelling and of componental analysis in semantics (application to the verba sentiendi)	134
Slavo Ondrejovič: To the deep structure of sentence	146
Ivan Masár: Content and form of the term	151
Ivor Ripka: Gnoseologic aspect in dialectology	158
Milan Majtán: Integration tendencies in science and in language	164

Discussion

František Kočíš: Causality and adverbials of circumstances (To the interpretation of causality in syntax)	170
---	-----

Review article

Oľga Árochová: Relations between linguistic and cognitive structures in the ontogenesis	178
---	-----

Reports and reviews

Conference on the theoretical problems of the Marxist linguistics. By J. Bosák	187
Pavilionis, R. I.: To the sense. By J. Horecký	191
Hubík, S.: Language and metaphysics. By S. Ondrejovič	192
Bloom, A. H.: The linguistic shaping of thought. By V. Krupa	193
Žuravľov, V. K.: External and internal factors of evolution of language. By J. Kociská	195
Onomastics — social science. By M. Majtán	198
Studies on the Czech, Slovak and German from the contrastive point of view. By E. Schmidtová	201
Krupa, V.—Genzor, J.—Drozdík, K.: Languages of world. By A. Ráková	204

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník 35, 1984, 2

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavný redaktor prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Výkonný redaktor PhDr. Ján Bosák, CSc.

Tajomníčka redakcie PhDr. Katarína Matějová

Redakčná rada :

PhDr. J. Bosák, CSc., PhDr. K. Buzássyová, CSc., prof. PhDr. J. Horecký, DrSc., PhDr. J. Kačala, DrSc.,
doc. PhDr. R. Krajčovič, DrSc., doc. PhDr. Á. Král, DrSc., PhDr. V. Krupa, DrSc., prof. PhDr. J. Mistrík,
DrSc., PhDr. Š. Peciar, CSc., PhDr. I. Ripka, CSc., prof. PhDr. J. Ružička, DrSc., PhDr. J. Sabol, CSc.,
doc. PhDr. E. Sekaninová, DrSc., prof. PhDr. V. Schwanzer, CSc.

Technická redaktorka S. Čičelová

Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 813 81 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade a u doručovateľa. Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava. For all other countries — except West Germany — distribution rights are held by JOHN BENJAMINS B. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, 1007 HA Amsterdam, Holland

Ročné predplatné Kčs 30,—, jednotlivé číslo Kčs 15,—

Tlač: Západoslovenské tlačiarne, n. p., závod Svornosť, Bratislava

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1984